

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	7
'Aho	Pulelulu, 27 Mē 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Eiki Minisitā Mo'ui

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

Hon. Vuna Fa'otusia

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Hon. Tevita Lavemaau

Sāmiu Vaipulu

Lord Nuku

Lord Tu'ilakepa

Poasi Mataele Tei

'Akosita Lavulavu

Palōfesa 'Amelia Tu'ipulotu

Siaosi Sovaleni

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

Lord Vaha'i

Lord Tu'i'āfitu

Lord Tu'iha'angana

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Siaosi Pōhiva

Sēmisi Sika

Māteni Tapueluelu

Losaline Ma'asi

Semisi Fakahau

Penisimani Fifita

Mo'ale Finau

Veivosa Taka

Saia Piukala

FALE ALEA 'O TONGA

'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 07/2020 FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA

'Aho: Pulelulu 27 'o Me, 2020

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO: 4.1 Lao Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga Ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2020/2021 –Lao Fika 5/2020 <ul style="list-style-type: none">· Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga Ngata ki he 'aho 30 Sune 2021· Fakamatala Patiseti 2020/2021· Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungau Fakapule'anga 2020/2021 – 2022/2023 4.2 Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale ki he 2020/2021 4.3 Lipooti Fika 1/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai
Fika 05	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu.....	7
Ui ‘o e Fale.....	7
Me’a e ‘Eiki Sea.....	7
Me’a e Sea.....	8
Tokanga ke fokotu’utu’u & vahevahe fo’ou Patiseti fakatatau ki he ngaahi fokotu’u ‘ohake ‘i Fale Alea	10
Fokotu’u fakalahi e ngoue mo e toutai ‘aki ha 10 miliona	11
Fokotu’u to’o 20 miliona mei he tanu hala ki he ngoue mo e toutai	12
Fakahā Tongatapu mahu’inga e tanu hala kae fakapotopoto silini vahea ki ai	13
Fakamālō’ia ngāue lahi hono fa’u Patiseti he ko e fa’u ‘e he tokolahi ‘ikai ko e tokotaha.....	15
Fokotu’u ke feilaulau’i ‘a e ngāue tanu hala kae fakahaofi 12 miliona.....	18
Tokanga ki he kehekehe ngaahi mafai pule.....	18
Fokotu’u ke ‘oua malu’i (<i>guarantor</i>) Pule’angá nō ngaahi kautaha ke tanu halá	18
Poupou Tongatapu 2 ki he fatongia fakatauhi-sipi e Pule’anga ke langa fonua.....	20
Tokanga ke ‘oua filifilimanako e Pule’anga ko hai ‘e tokoni’i mo ta’etokoni’i	20
Tokanga ne ‘osi tali he Kapineta ‘i Ma’asi e tu’utu’uni ki he tanu hala	21
Tokanga ke fakaivia sekitoa taautaha ki he langa fonua.....	21
Fokotu’ufakafoki kotoa ngaahi ngāue ki he <i>Procurement</i> ke nau aofangatuku	22
Fokotu’u ‘o alea’i fakavouti e Patiseti ke faingofua ngāue e Fale.....	23
Fokotu’utu’u ke fakangatangata pe nō Pule’anga ki he peseti 40	23
Fakamanatu mai ngaahi fekau mei he Tō Folofola Huufi Tu’i e Fale Alea	28
Tokanga lahi ki he hikihiki ki ‘olunga vahenga kau ngāue fakapule’anga fakahoa ki he pa’anga ke fua ‘aki.....	29
Tokanga ke tokoni lahi kau ngāue fakapule’anga ki he e’amokaki fakapa’anga	29
Tokanga ‘ikai fiema’u ke fai ha no koe’uhi ko e tokoni mei muli 34.9 miliona ki he Patiseti. 30	
Fokotu’u fiema’u ke fakalelei’i fai’aki vakai’i fakahoko fatongia kau ngāue fakapule’anga (<i>PMS</i>).....	30
Fiema’u ha leepi tau’ataina ke sivi me’atokoni & faito’o konatapu.....	32
Fakahā Pule’anga kei fai ngāue ki he me’angāue ki he sivi faito’o konatapu.....	33
Fakahā ‘ikai ha fua’imoa pelesitiki he fonua ni.....	33

‘Atā kakai ke tufa atu ki he kakai e fonua e fanga moa.....	34
Tokanga ke fakaivia e ngaahi ngāue ki he ngoue	34
Fakahā Pule’anga hingoa mei Fale Lahi ki he kautaha vakapuna fo’ou.....	38
Fakamaama mei he Pule’anga fekau’aki mo e me’afua ke fua’aki faifatongia kau <i>CEO</i>	38
‘UHINGA a’u ki he peseti 61 fakamole fakapa’anga vahenga kau ngāue fakapule’anga	38
Ngaahi makatu’unga ngāue ki he tokoni mei muli ki he Patiseti	39
Ko e ngaahi tāketi tānaki pa’angá ‘ave ke ngāue’i he ngaahi potungāue.....	39
Fakamatala fakalukufua ‘Eiki Sea ki he Patiseti 20/21 mo hono vahevahe fakapa’anga fakatatau ki hono mahu’inga.....	40
Fehu’ia ‘uhinga ‘oku si’isi’i pa’anga vahea ki he Potungāue Toutai mo e Ngoue.....	42
Tui tonu hanga ke ‘i ai ha ola mei he tufa e 60 miliona ki he sekitoa taautaha	42
‘UHINGA ‘oku fakafalala ai Pule’anga he ngaahi tokoni mei muli	43
Fakamālō’ia tokoni fakahoko mai mei hotau ngaahi hoa ngāue he fakalalakaka.....	43
Fakamamafa’i ko e tupu faka’ekonomika ‘oku makatu’unga mei he sekitoa taautaha kae ‘ikai ko e Pule’anga.....	43
Fokotu’u tonu ke fai ha tokanga ki he fakahoko fatongia ‘a e Pule’anga.....	44
Fakatokanga mahu’inga mateuteu e fonua pea ‘ikai lava ke fakatoli’a fiema’u kotoa pe.....	44
Tokanga ke fakahoa pa’anga ‘oku fakamole mo e sevesi ‘oku fakahoko	45
Tui na’e taumu’a fokotu’u CEO ke hiki sevesi e ngāue kimu’a mei he ta’u ki he ta’u.....	46
Ke fakatokanga’i he Pule’anga he’enau Patiseti fo’ou e fiema’u ke ngāue’i e kekekele ki he hao mo e malu e me’atokoni.....	47
Tokanga ki he hala fononga ‘oku tu’unaki ke fononga ai e fonua.....	47
Tapou ke tui e Pule’anga ki he akonaki Tu’i mahu’inga ki he mateuteu hangē ko ē taupo’ou poto	52
Tokanga ‘oku kau me’a Ha’apai 12 he ta’etoka’i lahi he Fale Alea	54
Tui mahu’inga ke mahino founa ke tokoni’i sekitoa tautaha koe’uhi ko e fakatupu pa’anga	56
Tokanga ki he Kupu 51 Konisitūtone kupu si’i 5 ke tali Minisita e ngaahi fehu’i ki he’ene Potungāue ki Fale Alea	57
Fakatonutonu ko e ‘uhinga Kupu 51 Konisitūtone ki he Lipooti he Fakamatala Fakata’u	57
Fehu’ia ‘uhinga ‘ikai tokoni’i ngaahi pisinisi lolotonga kae to e fokotu’u kautaha fo’ou	58
‘UHINGA lalahi tolu ki he foaki aleapau ngāue ki he kautaha ngaahi hala 3.....	60
Kole ke ‘omai he Pule’anga mahu’inga fakapa’anga ki he teu malu’i nō ngaahi kautaha ngaahi hala.....	60
Tukuaki’i Pule’anga ne te’eki fai ha to e fepotalanoa’aki mo e toenga ngaahi kautaha maka.	64

Fakama'ala'ala he kehekehe 'a e malu'i nō mo e fakapapau'i atu Pule'anga 'i ai e aleapau mo e kautaha maka.....	66
Fehu'ia 'uhinga ki he 'ikai ke nō pe ngaahi kautaha mei he Pule'anga	67
Fakamahino ko e fale'i e pangike ke no ngaahi kautaha maka mei he pangike	67
Tokanga 'oku kehekehe fakamatala 'omai mei he Pule'anga	67
Fakamahino Pule'anga 'oku nau kavekavea'u ke tauhi Lao & tu'utu'uni e fonua	68
Fehu'ia pē 'e totongi Pule'anga nō ngaahi kautaha maka kapau 'ikai malava tā fakafoki.....	68
Fakamahino Pule'anga 'ikai mole ha'anau peni taha ke totongi nō ngaahi kautaha maka	68
Kelesi	69
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga	70

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu, 27 Mē 2020

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ē ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá.

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Kole atu ké mou hiva mai ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Na’e fakahoko heni ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki)

<003>

Taimi: 1005-1010

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale

Ui ‘o e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ni ki he ‘aho ni ko e ‘aho Pulelulu ko hono 27 Mē 2020.

Sea kole ke u to e fakaongo mu’a, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, Veivosa *Light of Life* Taka. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē ‘o e tali ui. Ko ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC* poaki tōmui mai pea ko e Hou’eiki Mēmipa ‘e tolu ‘oku nau ‘i tu’apule’anga ‘oku kei hoko atu pē ‘enau tukuvakā. Sea ko e ‘Eiki Mēmipa pē ‘e taha ‘oku te’eki ke tali hono ui ‘oku ‘i ai e tui ‘oku me’a tōmui maipē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga. Tapu pea mo e Hau ‘o e ‘Otu Tonga tama Tu’i Tupou VI. Tapu pea mo e Ta’ahine Kuni Nanasipau’u. Tapu pea mo e tama Pilinisi Kalauni...

<007>

Taimi: 1010-1015

‘Eiki Sea : ... Tupouto'a 'Ulukālala kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e fonuá. Tapu pea mo e 'Eiki Palēmiá, tapu atu mo e Hou'eiki Minisitā e Kapineti, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpelé, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Hou'eiki, ko 'etau feme'a'akí 'oku kei 'i he Kōmiti Kakatō, pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a fo'ou, ke u fakahā atu 'i he pongipongi ni, kole atu ke tau hoko atu pē 'etau ngāué 'i he Patiseti ko ia 'a e Pule'angá. Ko ia pē Hou'eiki, kole atu ke tau liliu 'o **Kōmiti Kakato**,

(Ne me'a mai leva 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakato – Lord Tu'i'āfitu ki hono me'a'anga)

Me'a e Sea

Sea Kōmiti Kakato : Tapu pea mo e 'Afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga. Tapu mo e Tu'i 'o Tonga, pehē ki he Ta'ahine Kuiní. Tapu pea mo e Tama Pilinisi Kalauní, tapu mo Ata mo e Hou'eiki 'o e fonuá. Tapu mo Ha'a Tauhifonua, Ha'a Taula'eiki pehē ki he kakai 'o e fonuá. Fakatapu heni ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, Palēmia 'o Tonga, Hou'eiki Minisitā e Kapinetí, Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eikí, pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Tau fakafeta'i kotoa pē ki he 'Otua, fakalaumālie lelei kimoutolu, mo e fatongia kuo tuku, ke ne tofi'a 'aki kitautolu, he Pule'anga 'o 'Ene 'Afió, mo e falala kuo toka ki ai 'a e fonuá, ke tau fai hono tataki, hono tataki 'e he 'Eiki Palēmia 'o Tonga, pehē ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, pea ki hono Fale Aleá. 'Oku tonu ai ke tau faka'aonga'i, 'a e 'uhinga 'o e fatongiá, 'o tau fakahamahama 'a e taimí, ko e 'uhingá ko hotau māmani kuo sēsēlue 'a e ngaahi pou tulikí, ka ko e ki'i fonua 'oku tu'u 'i 'osení, 'oku fiema'u ke 'i ai ha lelei, hangē ko e kaveinga 'o e ta'u fakapa'anga ko eni. Ke 'i ai ha Sihova ko hotau Talitau'anga, ke tau fononga mo ia he mahu'inga 'o e taimí.

Pehē 'e ha tokotaha 'iloa filōsefa 'o e sōsiale. 'Oku 'ikai ha me'a 'e mahu'inga ange 'i he mo'ui 'o e sōsialé, ko 'etau loto hangamālié, mo 'etau ma'u e taimí ke tau ngāue'aki he taimi kotoa pē. Pehē 'e ha tokotaha, ko 'etau hanganoa mei he mahu'inga 'o e taimí, 'oku 'ikai ha me'a 'oku kaiha'a lahi taha mo ne to'o 'etau mo'uí, he 'uhinga 'o e fonuá pē ko e tangata 'o e sōsialé, ko e taimí. Mahu'inga e taimí Hou'eiki he Falé ni. 'Oku 'omai leva 'e he 'uhinga 'o e taimí, 'a e 'uhinga 'o e fo'i lea mahu'inga taha 'o e sōsialé, ko 'etau fefalala'aki (*trust*). 'I ai ai mo e 'uhinga, 'o 'etau tui 'i he 'uhinga 'o e 'Otua mo'uí ko e *faith*. Pehē 'e 'Epalahame Linikoni, ko ha tangata mo'ui faitotonu, mo ha tangata 'oku falala, ko hono ola 'o e fuo 'o e mo'ui 'a e tokotaha ko iá, ko hono totongi ko e falala'anga.

Hou'eiki, 'oku ou lave'i pē 'oku fu'u lōloa 'eku malangá. 'Oku 'i ai pē 'a e ngaahi 'uhinga 'o e fokotu'u 'etau kaveinga ko eni. Ki ha me'a ke fakama'unga ki ai 'a e Talitau'anga 'o e fonuá mo e Pule'angá, ko ha 'Otua pē 'oku ne tofi'a 'aki e Tongá, pea tofi'a 'aki 'e he Tongá 'a e 'Otua ko iá. Ko ia 'oku talanoa ki ai e tohi e potó..

<008>

Taimi: 1015-1020

Sea Kōmiti Kakato: Tohi Palōvepi 'oku pehē hono hiki tohí, **falala ki he 'Eikí 'aki ho lotó 'o 'oua 'e foaki ki ho poto 'o'ou. Ke ke fanongo kiate ia 'i ho hala kotoa pē, kae fakatonua 'e ia ho ngaahi 'alungá.** Hou'eiki kuo tau 'unu eni pea ko e me'afua ki he taimí mo e falala 'o e sōsiale 'o e mo'ui 'o e māmani ko eni tau laine taha kotoa mo māmani 'i he fo'i lea ko e fe'amokaki. Na'a mo e ngaahi fonua 'oku nau pule'i e pa'angá mo e māketí ko e lea monū'ia taha 'o 'enau langa hake 'o 'enau falalá mo e fokotu'u e taimi ko ha taimi 'e tu'u lavea ngofua e māmani 'ene fe'ao mo e 'ātakei ko e falala pē.

Ko e hā e me'a te tau fai 'i ha taimi 'oku fe'amokaki 'oku talamai he **Saame 137 falala koe kia Sihova 'o fai lelei pea ke nofo 'i he fonua 'o kai ta'eteki.** Fakalotolahi kiate kimoutolu 'i ha

taimi ‘o e faingata’a pehe ni ‘a e māmaní ko ‘etau fatongia ‘oku hangē ko e ‘Apositolo ko Paulá ko e kau ‘Apositolo kitautolu ko e kakai ‘oku fekau’i mai mei he fili ‘a e kakai mei he tu’utu’uni ‘a e tukufakaholo ‘oku pehē ‘e he ‘Apositolo ki ha taimi faingata’a pehe ni ‘i hono fekau’i atu ha kakai ke nau fai e ngāue kae ‘oua na’a fiu he failelei he te tau utu ‘i hono faha’i ta’u kapau te tau vaivai. Hou’eiki, kuo fokotu’u e siate ‘o e patiseti ‘o e ta’u ko eni he ‘ikai te tau vaivai he **ko Sihova hoku talitau’anga**. Tau ngata mei ai.

Ko u kole fakamolemole pē kapau ‘e ki’i tō hala atu e fakahoha’a ko eni ka ko e feinga pē ke fakamā’opo’opo hotau Fale ki he ‘uhinga ‘o e ngaahi fa’unga ‘o e taumu’a ‘etau *budget statement* mo ‘etau ‘alu ki he ngaahi ‘esitimetí ‘a e Pule’anga, ko u kole atu pē Hou’eiki mou fakaavaava ‘a e ‘uhinga ko ‘etau fu’u tokoto ‘i ha’atau fu’u mo’ui ta’efai ai ha ngāue ‘i hotau ‘ātakai pē ‘i hotau Tongá ‘i he ‘uhinga ‘o e lea ko e *COVID*. Mahino pē ia ko e mahaki ‘oku ‘ikai talanoa ia ki he mo’uí ka ‘oku talanoa ia ki he mate. Ko e monū’ia hotau ki’i fonua ni ‘oku te’eki ai ke hū mai. Ka ‘oku tau tokateu ka ki he motu’a ni ‘oku mahu’inga ke tau fai ha ngāue ‘i loto ‘o ‘ikai ko ‘etau tali *COVID* ‘ata’atā pē. Mahu’inga fakamolemole’i ange motu’a na na pehē ko u kau ki ha tafa’aki ko ‘eku malanga pē mei he loto laini pē ‘o ‘etau *statement*. Mahu’inga ‘aupito ‘a e ngaahi fakakaukau kuo fokotu’u ‘i he ngaahi ho’ata e fakamatala ‘o ‘etau *statement*. Mahu’inga ‘o e tanu halá. Fetongi hake ‘a e taumu’a ko ē ki hē. Ko u tui ko ‘etau fefalala’aki ‘o e loto hangamālie ‘o e taimi ko ia, ‘e lava ke fekaukau’aki ‘etau falalá, ‘e lava pē he me’a ko ē ‘o hiki e me’a ko ē.

Ko u kole atu Hou’eiki ke hangē ko e me’a na’a tau, mou feme’a’aki ai ‘aneafi pea ‘oku tau kei tu’u taula ai kitautolu he tafa’aki ‘e taha kae tuku e kaveinga kuo fokotu’u he Pule’angá tau ma’u e taimi he loto me’a ko e falala mo e tā’imālie kae tukuange ke tau sio ki he ngāue ke tau ma’u ai e me’a ‘oku tau falala pea langa hake ai e mo’ui e fonuá. Ko hono ua pē, fakamolemole tau ki’i tukuange Pule’angá fai pē ‘etau tātānaki ko hono ‘uhinga na’a ‘i ai ha taimi ‘e hangē ko e mala’e tau ‘o Lūsia fu’u vave taimí ‘ikai ai ha falala ‘e hoko leva ai e fakatamaki. Fai pē ngaahi fokotu’u ‘a e ngaahi laumālie lelei ‘o e ngaahi ‘uhingá ke fononga pē vaka e Pule’angá tu’u pē lā mo e poupuu. Ko e faka’osi pē ko u kole atu pē Hou’eiki kuo ‘alu eni ke tau ‘aho ‘e tolú pea ko u lave’i leva e tūkunga ‘oku ‘i ai ‘etau malangá me’a nau fakahoha’a atu ai he ‘uluaki ‘ahó. ‘Uluaki, ka fakatonutonu mai leva ‘ete malangá ‘o te ...

<009>

Taimi: 1020-1025

Sea Kōmiti Kakato: ... mea’i ‘oku tonu afe leva ki he poini hokó he ‘ikai to e lava ‘o fakatonutonu ia kae tau ho malangá. Ngaahi malanga heni na’e ‘osi fakatonutonu tu’o tolu to e taafe pē ‘o fononga pē he me’a tatau. Ko u kole atu ai ke mou laumālie lelei ko ‘ene fakatonutonu pē ‘oku tonu ‘a e ‘uhinga e fakatonutonu hoko leva ki he poini hokó. He ‘oku nga’unu pē taimí pea ‘oku ‘ikai ke tatali mai ‘a e KOVITI ia mo e toka kovi ‘a e halá mo e ‘ikai langa ha falemahakí mo e si’i lava e ngaahi pisinisi kuo uesia ‘i he’etau hanga ‘o toho e taimí. ‘Ai pē ko e Fale ‘e taha tau nga’unu ai pea tau takitaha fai ā hotau fatongia mo e fakatonutonu ha ngaahi ngāue ‘oku ‘ikai ke taau pea mo e Lao mo e Pule’anga ‘o ‘Ene ‘Afió.

Ko e faka’osí pē ka ke me’a malanga mu’a ki’i fokotu’u mai pē ho’o peesí ka tau ‘unu ki he ‘uhinga ko u tukuatu ke tau malanga fakalukufuá. Ko u tui au ko ‘apongipongi kuo ‘ata’atā lelei e fu’u ho’ata ia ‘o e *Budget Statement*. Ka tau ‘unu ā ke fai ha ngāue kae fakatonua homou

ngaahi ‘uhingá mo e ngaahi ‘uhingá kae fakatonutonu e Pule'angá ko e hā e me’a ‘oku totonu ke faí. Leveleva e fakahoha’a ko u tuku atu leva ki loto fale ko ia ‘oku fie me’a pea ke me’a mai. Mālō.

Siaosi Pōhiva: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga Tongatapu Fika 9, fakamolemole ki’i tō atu au he’eku malangá fakamolemole’i ange au. Toe pē miniti ‘e tolu ‘a e Fakafofongá pea fakamā’opo’opo. ‘Aneafi nau ‘oatu ho’o miniti ‘e 23 ‘aneafi. Kole pē Fakafofonga Fika 1 ‘o Tongatapu laumālie lelei fakamā’opo’opo.

Siaosi Pōhiva: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Poini pē ka tau hoko leva ki Tongatapu Fika 9 ‘o kapau ‘e to e fie malanga ha taha he tafa’aki ko ē kae foki ki he tafa’aki ko ē. Ko u lave’i ko u meimei ofi kitautolu ki taulanga. Mālō.

Tokanga ke fokotu’utu’u & vahevahe fo’ou Patiseti fakatatau ki he ngaahi fokotu’u ‘ohake ‘i Fale Alea

Siaosi Pōhiva: Mālō ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Seá tapu pea mo e ‘Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā. Tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpelé kae ‘uma’ā fakatapu ki he kaungā Fakafofonga ‘o e Kakaí.

Ko Sīhova hotau talitau’angá pea ‘oku ‘ave kakato ki ai ‘etau falalá hangē ko e me’a na’a ke fai Sea. ‘Oku pehē pē ‘a e falala mai ‘a e kakai ‘o e fonuá kiate kitautolu ko e faitu’utu’uni ki he kāpasa faka’ekonōmika ko eni ‘oku ne tataki ‘etau fononga faka’ekonōmiká ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni. Kapau te tau ta’etokanga mahalo te tau hilifakia ha hakau. Ko ia ‘oku mahu’inga Sea fiefia pē he sio atu ‘oku laumālie lelei mai e Hou’eiki Pule'angá. Mou tali pē kona ‘oku laku atú. Me’a pē ‘oku fakafiefia ‘oku mou tali malimali’i mai pē ‘emau ngaahi fehu’í. Me’a mahu’inga pē ke ma’a ke vakai mai ‘a e taha kotoa ki he ngāue ‘oku tau faí.

Living with less pē ko e mo’uí fakatatau ki hotau ivi pē ko e me’a ‘oku tau ma’ú ‘aki ‘a e laumālie mo e fakakaukau ‘a e kau taupo’ou potó. Ko ia ‘oku ou fokotu’u Sea ki he Fale ni Hou’eiki ke tau to e *reprioritize* to e fokotu’utu’u fo’ou to e fakamahu’inga’i fo’ou to e vahevahe fo’ou ‘a ‘etau koloá ‘o fakatatau ki he ngaahi fakakaukau ‘oku ‘ohake ‘i he Falé. Pea mo e ngaahi mahu’inga vivili ‘oku ‘ohake he kakai ‘o e fonuá. ‘Oku te’eki ke tau fetaulaki tautolu mo e fu’u mafi totonu ‘o e KOVITI. Ko ia ai ko ‘ene kei fakapōpō’uli ‘a e fu’u mafi ko eni ‘o e KOVITI ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a ‘etau fakapotopotó. Kuo ‘osi tau mai hono kaupeau ‘o’ona ia lavea ai e ngaahi pisinisi, ta’ema’u ngāue ‘oku kaka ki ‘olunga. Lolotonga peseti ‘e 11 ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea ‘ai pē mu’a ke u ki’i fakatonutonu atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea ko e ki’i fakatonutonú ‘o fekau’aki pea mo e me’a malanga ko eni ko ē ‘a e Fika 1 ‘o Tongatapu ‘Eiki Sea. Ko e tau Konisitūtoné ‘oku tu’u mai ai ‘e ‘omai ‘e he ‘Eiki

Minisitā Pa’angá ‘ene fakamatala pa’angá ki he Fale Aleá. Ko e ‘uluakí ia. Ko hono uá ‘oku fehu’i mai he ‘aho ni he Fale Aleá ke omai e Fale Aleá ‘o fakalele ‘a e *Executive* ke liliu ‘a e fakamatala ‘oku ‘omaí. Ka ‘oku ‘ikai ko e fatongia ia ‘o e Fale Aleá. Ko e ‘uhinga ia ‘eku, ko e fatongia ‘o e Minisitā Pa’angá ‘oku tohi’i mai ia he Konisitūtoné ‘oatu e Fakamatala Pa’angá ki he Fale Aleá ...

<002>

Taimi: 1025-1030

‘Eiki Minisitā Pōlisi: ... ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hā māfai ia ‘o e Fale ko ení ké nau ō mai ‘o fokotu’utu’u ‘a e ngāue ‘a e *Executive* ‘o hāngē ko ia ‘oku ne me’a mai ‘aki, liliu, to e fokotu’utu’u fo’ou ‘a e fiema’u ‘a e fonuá. ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pēhē ia ‘Eiki Sea, ko e fakatonutonú ia Sea.

Siaosi Pōhiva: Mālō, tali pē au ho’o fakatonutonú.

Sea Kōmiti Kākato: Fakafofonga ‘oku mo’oni ‘aupito ‘a e fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Minisitā. Ko ‘etau Tohi Tu’utu’uní, ‘oku toki ngōfua pē ke fokotu’u mo to’o mo e fakasi’isi’i mo e fakalahi he Kupu 185 ka ‘oku ‘ikai ke tau kau ha vouti kuo fokotu’u mei he tafa’aki ko ē. Mo’oni ‘aupito ‘a e fakatonutonu. ‘Eiki Pālēmia.

‘Eiki Pālēmia: Sea, ka u ki’i fehu’i mu’a ki he me’á, na’e te’eki ke ne tali mai ‘eku fehu’i ‘aneafi. Tapu mo e Feitu’ú na Sea, ‘oku ne toutou ‘ai foki ke *reprioritize* ka ko eni ‘e ‘osi ‘ene miniti ‘e tolu ‘a’ana ‘oku te’eki ke ne talamai ‘e ia ko ē hā e fokotu’utu’u fo’ou,

Siaosi Pōhiva: Ko eni Sea ‘oku ‘ai ke u hoko atu ki ai.

‘Eiki Palēmia: Ka ko ‘eku fehu’i, ‘e to’o ho’o tanu halá ia ‘a ‘au? ‘Oku ‘ikai ke lotu koe ke tanu? kae tanu pē ā ‘a e ‘ū feitu’u kehé

Siaosi Pōhiva: Kapau ko ho’o silini pea sai. Ko e silini ia ‘a e kakai ‘o e fonua ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: . Ko e me’a ia na’e talamai ‘e ho vāhengá ke tanu. Ko e vivili mai ia ‘a e kakai ‘oku ke fakafofonga’i ke tanu honau ngaahi halá. Pea kapau ‘oku ke pēhē ‘e koe ke tuku ia pea ke talamai ‘e koe ke tuku ia, kae hoko atu ia ki ha feitu’u ‘e taha. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kākato: ‘Eiki Pālēmia, ngāue’aki pē ‘a e lotu hangamālie. Ko e fatongia ‘o e Pule’angá ‘oku tatau kōtoa pē ‘ene ngāue. Toe ho’o miniti ‘e 2 Fakafofonga.

Fokotu’u fakalahi e ngoue mo e toutai ‘aki ha 10 miliona

Siaosi Pōhiva: Ko e Toutai mo e Ngōué, sio hifo mahalo ‘oku uangeau tupu miliona, 20 miliona, peesi 89 ia. Kuo hā ka fakalahi hake ia ‘o 10 miliona, ‘aki ha 10 miliona, kumi ha ngaahi vaka toutai. Ko e *Public Enterprise*, ‘asi ‘oku holo’aki ‘a e peseti ‘e hivangōfulu tupu ‘esitimetri hē ta’u ni. Hā ka fakalahi ‘aki ia ha 10 miliona ke ‘ai ha *Public Enterprise* fo’ou. Ko e *soil* pē ko e *land bank*.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Eiki Sea, ki’i tokoni mu’a ki he Fakafofongá.

Siaosi Pōhiva: ‘Io.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu mo e ‘Eiki Sea pea tapu mo e Fale ‘Eiki ni ‘Eiki Sea. Kuó u kole atu ko ‘ene fokotu’ú maí pea ne talamai ko e silini ia mei fē, ko ē hā ē polokalama ‘e tu’usi. Ko e anga ia ko ē, ko e fu’u fa’ahinga mālanga noa’ia pēhē ni ‘Eiki Sea ‘okú ne maumau’i ‘a e taimí.

Siaosi Pōhiva: Mālō, ‘e to e ‘osi pē ‘eku ki’i taimí ‘a’aku ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e polokalama mo e palani ngāue ko ení ‘Eiki Sea, ‘osi maau ‘i he ‘esitimetí ‘a e fokotu’utu’u ‘a e Pule’angá. Mālō.

Fokotu’u to’o 20 miliona mei he tanu hala ki he ngoue mo e toutai

Siaosi Pōhiva: Ko e sēniti mei he ta’u mei he tanu hala ‘e to’o mai ‘a e 20 miliona ai ‘o ‘ave.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ka u ki’i ‘eke atu ki he Fakafofongá, ‘okú ke ‘ilo ko ē hā e silini ki he tanu halá hē ta’u ‘e 3 ko eni kuohilí ‘o a’u mai ki he ‘ahó ni mo e fokotu’utu’u ki he kaha’ú. Ki’i ‘omai angē ‘a e fakamatala ko iá ke mea’i ‘e he kakaí ‘Eiki Sea. Pea kapau ‘oku ‘ikai te ke mea’i, té u fakamatala atu? Mālō.

Sea Kōmiti Kākato: Mālō Minisitā.

Siaosi Pōhiva: ‘Oku ‘asi heni, peesi 27 *Infrastructure with priority on road improvement*, 53.98 miliona. Ko e konga lahi taha ai ‘oku ‘alu ki he tanu halá, ‘uhinga ia ‘o e fakakaukau ‘a e motu’á ni.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e *Infrastructure* ‘oku ‘ikai ko e halá ‘ata’atā pē ‘Eiki Sea.

Siaosi Pōhiva: ‘Oku māhino pē ia ka ‘oku ‘asi ko e *priority* ko e tanu halá.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Na’á ku fakahoko atu kiate koe, taimi ko ē té tau ō ai ki he ‘esitimetí, té u ‘oatu kātoa e fakaikiiki e me’a ko iá.

Siaosi Pōhiva: Mālō. ‘I he *formal sector*.

Sea Kōmiti Kākato: Mālō ‘aupito Minisitā. Fakafofonga to e ho’o miniti ‘e 1. Mālanga fakamā’opo’opo mai.

Siaosi Pōhiva: Fiema’u ke to e fakalahilahi ‘a e *stimulus package* ko ení, to’o atu pea mo ia mei he tanuhala. Ko e kautaha vakapuna ko eni na’á ku lave ki ai ‘aneafi.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, ‘oku ou fokotu’u atu Sea, mole e taimí. Ko e ngaahi laulaunoa ia ko ení ‘Eiki Sea ‘oku mole e taimi ia ‘o e Falé ai.

Siaosi Pōhiva: Sea, ‘oku mei ‘osi.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e polokalama ko eni ‘a e *stimulus package*, ‘osi fakaikiiki e sēniti ‘e taha kōtoa pē ‘oku tokoni ai ‘Eiki Sea, pea ‘oku maau mo hono lekooti mo e fokotu’utu’u ngāue ‘a e Pule’angá pea ‘oku hoko atu.

Siaosi Pōhiva: Sea, ‘oku ‘ikai ke lau ē me’a.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ē hā ‘ene *option* ‘okú ne fokotu’u mai?

Sea Kōmiti Kākato: Mo’oni ‘upito ē ‘Eiki Minisitā, to e ho’o sekoni ‘e 44 hē taimí ni. Ko ‘eku uasi eni ‘oku ‘i mu’a pe ‘ia au Fakafofonga. He ‘oku to e lahi pe taimi malanga ia te’eki ai ke ‘osi ia.

Fakahā Tongatapu mahu’inga e tanu hala kae fakapotopoto silini vahea ki ai

Siaosi Pōhiva: Té u faka’osi atu.

Sea Kōmiti Kākato: Mālō.

Siaosi Pōhiva: Ko e tanu halá.

<003>

Taimi: 1030-1035

Siaosi Pōhiva: ...’Oku mahu’inga ‘a e tanu hala ‘Eiki Palēmi kae ‘uma’ā ‘a e Pule’anga kae tanu fakapotopoto ko e fu’u tu’unga ko ē ‘oku tau ‘i ai he taimi ni ‘oku totonu kapau ‘e hili mai ha peleti me’akai hē pea mo e tanu hala hē ko e fili ha taha a’u ki he taimi ni ‘e fili ‘a e tokotaha ko ē he peleti me’akai ko e me’a ‘oku ne fiema’u. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou pehē ‘oku totonu ke *priority* ‘etau tokanga ki he ngoue mo e toutai.

‘Eiki Palēmia: Sea ke u ki’i fakatonutonu mu’a e Fakafofonga, tapu mo e Feitu’u na Sea

Siaosi Pōhiva: Toe pē ki’i miniti ‘e 1 Sea pea ‘osi.

‘Eiki Palēmia: Kapau ‘oku fiekaia ha taha ka ke ‘oange ha mata’iika ki ha taha ‘e kai pē pea mākona pē he taimi ko ia, kā kapau te ke ‘oange te ke ako’i ia ke poto he toutai pea ‘e kai e tokotaha ko ia ‘o a’u ki ha’ane mate. Ko ‘etau hanga ‘o fokotu’utu’u e ngāue ‘oku ‘ikai ke hangē ko e ki’i fakakaukau ko eni ‘a e Fika 1 ‘oku tau ‘ai ‘a e *infrastructure* he ko e me’a ia ‘e ‘alu ai ‘o mo’ui ai ‘o a’u ki he’ene mate mālō Sea.

Sea Kōmiti Kākato: Mālō

Siaosi Pōhiva: Sea kā ‘oku ‘ai fakapotopoto, kā ‘oku ‘ikai ke kau mo e tanu he ‘ū ‘api nofo’anga he tanu hala ko e me’a ia ‘oku ou fokotu’u atu ai Sea ‘ai ‘o fakapotopoto’i ‘osi ‘i ai e ‘ū ‘api ‘i Hahake Fika 10 ‘oku tanu ‘o afe ki loto ki he ‘ū ‘api afe ki honau peito mo lotofale.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ke u ki’i tokoni atu ki he Fakafofonga fakamolemole. Tali lelei pē Fakafofonga ‘ikai te u ki’i tokoni pē au ia vave ‘aupito kapau pē te ne tali. Ko e tokoni ‘oku kole ki ai pea kapau ko e fakatonutonu ‘oku ‘i ai ‘a e totonu ia ‘a e Fakafofonga pea me’a ki lalo ko e fakatonutonu ko e fie tokoni pē ki ai he me’a ‘oku malanga ki ai ko ena ‘oku ne tali pē Fakafofonga ko u kole atu ke ke me’a me’a lelei ‘i ai e fu’u ngāue na’e fai ‘aneafi na’e ta’efakapotopoto kā ‘oku te’eki ke pu’aki atu ia he Pule’anga hūfanga he fakatapu ‘Eiki Sea. Tanu ko ena e fu’u paaka kei mamahi’ia ‘aupito ‘aupito tautolu e fonua ni ai. ‘Ikai hano ‘uhinga pea na’e fakapulipuli’i me’a ko ia, me’a ko eni ‘omai ‘o folahi he tēpile pea tau feme’a’aki fakalelei ai ‘osi ai e pa’anga ko eni

me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga ki he *COVID* 'i ai e pa'anga ki he hala, sai pea tau hoko atu. Hā me'a ne pehē ai e ngāue ia 'aneafi ke fakapōpō'uli pē.

Māteni Tapueluelu: Sea ka u ki'i fakatonutonu mu'a kātaki. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Ko e fakatonutonu 'a e pehē ko ē na'e fakapulipuli kā na'e 'ikai ke a'u ia 'o lau miliona e tanu e paaka pea na'e 'ikai ke hoko ia he taimi na'e a'u ai ki he tu'unga na'e 'i ai ha *COVID* pē ha vailasi he fonua ni.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ke me'a ki hē Sea

Māteni Tapueluelu: Ko e fakatonutonu ia Sea

'Eiki Minisitā Ngoue: Te'eki ke 'i ai ha me'a mo'oni ia 'e 'ōmai ki he me'a ko eni 'oku ne me'a mai ki ai te'eki ke 'atita'i, te'eki ke fakapapau'i e me'a ko eni 'Eiki Sea 'osi 'ova ia he lau miliona to'o e ngaahi fu'u *dividend* mei he poate 'o 'ave ki ai, to'o e 5 kilu mei he poate ko ē, to'o e fiha kilu mei he poate ko ē 'osi a'u ia 'o miliona

Māteni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea

Sea Kōmiti Kakato: Ko u lave'i pē 'e 'Eiki Minisitā mo e Fakafofonga kuo 'ova e feme'a'aki ia

Māteni Tapueluelu: Ne me'a mai Sea 'oku 'ova he lau miliona kā 'oku 'ikai ke 'atita'i

'Eiki Minisitā Ngoue: Tā ko ena 'oku 'ikai mo'oni e me'a 'oku ke me'a ki ai 'oku te'eki ke 'atita'i

Siaosi Pōhiva: Sea ka u ki'i faka'osi atu kae toki...

Māteni Tapueluelu: 'Oku ta'emo'oni e fakamatala Sea

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā mo e Fakafofonga Fika 4

'Eiki Minisitā Ngoue: Fakafofonga Fika 1

Sea Kōmiti Kakato: 'I ai e 'ū talanoa pehē 'oku 'i ai pē hono taimi 'o'ona hono fakatonutonu kā kuo lava ho'omo feme'a'aki kā ko u kole atu Fakafofonga faka'osi mai ā ho'o me'a.

Siaosi Pōhiva: Hou'eiki mou tokoni mai ke tau tokoni ki he me'a ni 'e tuhu mai e kaha'u kia tautolu ka tau fai ha tu'utu'uni 'oku hala mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga Fika 1 'o Tongatapu, me'a mai e Fakafofonga Fika 9 'o Tongatapu.

Fakamālō'ia ngāue lahi hono fa'u Patiseti he ko e fa'u 'e he tokolahi 'ikai ko e tokotaha

Penisimani Fifita: Tapu mo e 'afio e 'Otua hotau lotolotonga, tapu mo e tama Tu'i, ta'ahine Kuini kae 'uma'ā 'a e Fale 'o e Hau, tapu mo e Feitu'u na Sea e Kōmiti Kakato, tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele, tapu mo e kaungā Fakafofonga 'o e kakai. Tau fakafeta'i ki he 'Otua mālō ho'o laumālie Sea tuku pē ke ma fohēfohe taha atu pea mo e taki 'o e tēpile ko eni Tongtapu 2 fakamālō fai fatongia 'a e Feitu'u na pea ko u lave'i pē mei he hisitōlia 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou e taki ki he tangata 'o Lakepa tala ia he hisitōlia pea 'ikai lava 'o teitei 'alu'alu noa'ia ha taha na'e ...

<007>

Taimi: 1035-1040

Penisimani Fifita : fitu he 'ā, ko e kau to'a pē ia na'e ō 'o a'u ki ai. Toki fai e lau fiká ia he 'ahó ni hangē ko 'etau lau fika ko eni 'oku tau lau ko eni ki he'etau patiseti, ka na'e lau fika pē 'a Va'e-'o-Tu'itonga ia kimu'a. Ko e 'uhinga ia 'o e Kilikilitefuá. Hoko mai ha taha ki māmani, na'e tukuatu 'a e fo'i kilikili. Na'e faifika pē 'a Va'e ia, pea 'oku tangane 'a e fai fatongia 'a e Feitu'ú na. 'Api ē ko Mapu-'a-Tongá, pea mo hono Folofolá, 'auha hoku kakai, masiva 'ilo. Tohi ia 'a e Palōfita ko Hōseá. Ko ho'o me'a he tu'unga ko ená, ko e Faifekau hoko, ko e fakakakató ia, Folofola na'e fai 'e Tupou.

Ko u fiefia ke u fakamālō ki he Minisitā Pa'angá, kae 'uma'ā 'a e kau ngāue. Mālō 'aupito 'a e fai 'osikiavelenga 'etau fatongia, fokotu'utu'u mai 'etau patiseti. Me'apango pē Sea na'e 'i ai e fehu'i mei he tēpile ko eni, pea tuputāmaki e Palēmiá ia 'o ne me'a mai, 'oku te'eki ke ne fa'u 'e ia ha patiseti. Ka ko e patiseti Hou'eiki ko e fa'u ia 'e he tokolahi 'oku 'ikai ko ha fa'u ia 'e ha tokotaha, pea toki fakamā'opo'opo mai 'o fokotu'utu'u pea 'omai leva ia ko e patiseti. 'Oku 'ikai ke fa'u ia 'e ha tokotaha, fa'u ia 'e he tokolahi, mea'i pē 'e kimoutolu. Pea ..

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakatonutonu 'Eiki Sea. Vakai ki he Lao Kupu 7: Tu'utu'uni ai 'oku fa'u 'e he Minisitā Pa'angá mālō.

Penisimani Fifita : Kaikehe ko e fa'u 'a e Minisitā Pa'angá, ka ko e tokolahi ia na'a nau ōmai 'o fa'ú, pea toki fakamā'opo'opo 'o fokotu'u. Ngaahi *CEO* ...

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tokanga mu'a ki he Laó, tu'utu'uni 'a e Laó. 'Oku ke mea'i 'a e Laó pē 'ikai?

Penisimani Fifita : Ko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e tokotaha ko ia 'oku 'ave ki ai 'a e mamafa pea mo e fatongia ko ia. Neongo 'oku 'a'alo ai 'a e tokolahi ia, ka ko e tu'utu'uni 'a e Laó ko e Minisitā Pa'angá. Ko 'ene sai mo 'ene kovi mo e fehalaaki ko e Minisitā Pa'anga.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku mo'oni 'aupito 'a e me'a 'oku malanga ai e 'Eiki Minisitā Pa'angá, 'i he 'uhinga hono fakalea 'i he laó.

Mō'ale Finau : Sea ka u ki'i tokoni atu ki he Fakafofonga fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato : Ke ke toe tokoni koe Fakafofonga 'oku lolotonga me'a e..

Mō'ale Finau : Sea tapu mo e Feitu'ú na, 'oku 'atā 'i he Konisitūtoné ke fakahoko 'e ha taha 'ene faka'uhinga ki he laó, pea 'oku 'ikai ko ha falehopo eni ke tau ō mai 'o fakakikihi 'i ha kupu 'o ha Konisitūtone.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga, 'oku ou fakatonutonu atu ko e 'uhinga ia ki he tefito'i lao.

Mō'ale Finau : Ko e faka'uhinga ia 'a e tokotaha ko ení 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku 'ikai ke 'uhinga ia ko e lao kehe, ko e patiseti 'oku 'i he 'Eiki Minisitā.

Mō'ale Finau : Mālō 'aupito 'Eiki Sea ka 'oku ou hanga pē 'e au 'o 'oatu 'a e Fale ko ení, ko e Fale Alea, ko e faka'uhinga 'o e laó ia 'oku fai ia 'i fale hopo, pea 'oku 'atā 'a e tokotaha ko ení ke ne faka'uhinga'i 'ene 'uhinga ki ha lao.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga, 'oku 'ikai ko ha falehopo eni ia. Fale Alea eni mālō.

'Eiki Minisitā Polisi : 'Eiki Sea, fakatonutonu atu pē mu'a 'a e Fakafofonga.

Mō'ale Finau : Ko 'eku tokoni ia ki he tokotaha ko ia 'Eiki Sea 'oku tau'atāina ia ke ne faka'uhinga e Laó.

'Eiki Minisitā Polisi : 'Eiki Sea, kole atu pē ke fakatonutonu atu 'a e Fakafofongá. Ko e tohi ko ē, ko e fakamatala ia 'oku fakamo'oni mai ai e tokotaha ha'ana 'a e Lao ko ē. Ko Mo'ale Finau, pē ko Tevita Lavemaau, ko e tokotaha ia na'a ne 'omaí, ko e fakatonutónú ia.

Sea Kōmiti Kakato : Ko u tui 'oku mahino ia. Hoko atu ā 'a e me'a ia 'a e Fakafofonga.

Penisimani Fifita : Mālō Sea. Ko u fiefia 'aupito he me'a 'e 2 'i he fakamatala ko ení, koe'uhi ko hono ngāue'aki 'e Folofolá, Saame 91, pea mo hono fakahingoa 'etau patiseti ko Sihova ko hotau Talitau'angá. Ko hono 2, 'oku ou fiefia 'aupito 'i he faka-Tonga 'oku faí pea mo e ngaahi leá, pea 'oku faka'ofó'ofá 'aupito 'oku fakalata 'ete laukongá, hangē ha'ate fāfānifo ha matafānga 'oku tafē momoiki mai e peaú, kae fakalata 'ete laukonga ko ia 'i he patisetí.

Ko e 'Okatopa 'o e ta'u kuo 'osí, na'a ku ongo'i 'e fe'amokaki e patiseti 'o e ta'ú ni. 'I he anga pē 'eku sio ki he ngaahi faka'ilongá *indicators*. Nōvema, Tisema, ko u fakapapau'i 'e fe'amokaki e patiseti ko ení. Tisema tō mai e mahaki faka'auha ko ení. Sanuali, Fepueli, na'e 'ikai ke ngāue e fonuá ki ai...

<008>

Taimi: 1040-1045

Penisimani Fifita: Toki ala mālohi mai e Pule'anga 'i Mā'asi kia au pea ko 'Epeleli, Mē ...

'Eiki Minisitā Mo'ui: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu mo e 'Eiki Sea. Tapu mo e 'Eiki Palēmia 'o Tonga, Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga, na'e kamata 'a e fakataha 'a e Kōmiti *National Emergency Management Committee* 'i he konga kimu'a pē 'o e ta'u ni fekau'aki mo hono fatu 'o e ngaahi palani 'a e fonua fakalukufua ke hao mo malu 'a e ki'i fonua ni ki he tu'unga ko ia e *COVID-19*. Ko u fie fakatonutonu atu pē ia mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā.

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē kātaki ka u 'eke pē ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui pē te ne lava mai ha *date* he 'oku me'a mai ki he konga kimu'a 'o e ta'u ni, 'e lava 'o 'omai ha *date* mu'a ke *specific* kātaki 'e 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: Sea, ko u fakamanatu atu pē 'oku tau kei hao he *COVID*. Mahalo ko e fonua 'oku nima pē kei hao 'a Tonga ni. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hoko atu ho malanga 'a'au Fakafofonga. Kae toki vakai mai 'a e *date* ko ē 'e he 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Penisimani Fifita: Pea tau fononga mai ai Sea ko e patiseti fe'amokaki mo e patiseti *COVID*. Kamata e Fale Alea he uike kuo 'osí na'e feilaulau 'a e taimi 'o e Fale Alea kae malanga mai 'a e 'Eiki Palēmia. 'Oku hā ia he peesi 25 'o e Miniti Fika 1, vīsone 'o e paati 'a e kakai peesi 26 'oku hā he palakalafi uá 'oku 'i ai e *manifesto*.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea ki'i fakatonutonu atu e Fakafofonga. Fakafofonga, ko e fakatonutonu e Feitu'u na tuku ā e laumālie 'ulí me'a mai ha me'a fo'ou ko e me'a ena ia 'e fai ai ko ē felau'aki 'i he Fale ni pea te mou to e tuputāmaki 'o mou *personal*, me'a mai ha me'a fo'ou he 'oku tau feinga he taimi ni ke tau ngāue fakataha. Kau koe he Fakafofonga ko e hangē ko ē 'oku te matangofua faingofua e, pea malimali ka ko 'ene ngaahi tō'onga 'oku faí 'oku fu'u ta'engali ia kia au he'eku vakai ki he ta'u 'oku 'i ai (*hūfanga he fakatapu*).

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā. Ko e 'uhinga ...

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Ai mai ha me'a 'oku, ke 'uhinga ke tau melie ke tau feme'a'aki ai.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā ko e 'uhinga ia na'a mou laumālie ai 'o fili 'a e motu'a ni ko 'eku ta'ofi atu pē 'a e me'a ko ena 'oku ke laumālie 'oku ke me'a 'aki ke 'i ai ha taha 'oku ne me'a 'aki 'e tuku ia. Mālō 'aupito e fakatokangá.

Fokotu'u ke feilaulau'i 'a e ngāue tanu hala kae fakahaofi 12 miliona

Penisimani Fifita: 'A ia 'oku tau fononga mai 'i he'etau patiseti fe'amokaki, patiseti *COVID*. Pea ko u tñaki atu ki ai ko e patiseti feilaulau 'o hangē ko e 'uhinga ko ē nau fakamatala atu feilaulau e taimi 'o e Fale Aleá pea ko hono ua 'eku feilaulau ko e fokotu'u mai mei he Palēmia ke to'o pēseti 'e 50 'a e vahe 'o e kau Fakafofonga 'o e Fale Aleá. Ko 'etau feilaulau. Pea 'ikai ko ia pē ka na'e hoko atu pea mo e feilaulau mo e tēpile ko eni ko hono to'o e Sea e Kōmiti Kakatō mei he'emaui ki'i motu'a mei he tēpile ko eni. Pea ko ia ai ko 'etau patiseti ko eni ko e patiseti ia 'o e fe'amokaki pē patiseti *COVID* mo e patiseti feilaulau. Ko e me'a 'oku fokotu'u atu mei he tēpile ko eni, ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Pule'anga tau feilaulau'i 'a e tanu hala, mau fokotu'u atu ke 'ai pē 12 miliona ke fai'aki e tanu halá kae 'omai e silini ko ē 'oku 'i ai mo 'etau ngaahi fatongia kapau 'e, ko e talu eni mei he 2015 mo hono fokotu'u pea kuo 'osi tali 'e he Fale Alea ke fale, ke langa ha fale ke tauhi ai e kau toulekeleka, 'oku te'eki ai ke fai 'a e me'a ko ia.

Tokanga ki he kehekehe ngaahi mafai pule

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea nau, fakatonutonu atu pē 'Eiki Sea, ko 'eku kole ange pē ki he Fakafofongá 'a e mafai 'o e Fale Aleá mo e *Executive* 'i he patiseti ko eni 'oku 'omai ko ē ki hení he fokotu'utu'u ngāue. Kapau ko ha me'a 'oku mou loto ki ai kae fakapapau'i 'oku 'ikai ke mou hanga 'o uēsia 'a e fa'u polokalama ko ē 'a e *Executive* pē ko e ma'u mafai ko ē Pule'angá. 'A ia 'oku tu'u ko ē ko ē 'i he pule'i ko ē fonua ni 'Eiki Sea, Kapineti, Fale Alea, Fakamaau'anga ke 'uhī ke 'oua 'e felākaaki e ngaahi fatongia ko ia 'Eiki Sea. Ko e me'a pē ia 'oku kole ki he me'a, tuku mai mu'a e fokotu'utu'u ke fai atu he 'Eiki Minisitā Pa'anga. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā he *separation e power* 'oku 'i ai e fakangatangata mo hono Konisitūtone ko u tui pē ko u lave'i pē 'Eiki Minisitā ko e anga eni e Fale ni pau pē ke *all rounder* e me'a kotoa pē ka te tau fou pē ki he Laó ko 'ene fehalaaki pē 'oku fakatonutonu pea tuku. 'Oua to e 'ova ai ko e anga pē ia e ki'i a'usia 'a e Fakafofongá ka ko e lave'i ...

<009>

Taimi: 1045-1050

Sea Kōmiti Kakato: ... lave'i he motu'a ni 'oku 'alu atu ki he tūkunga 'e kau noa'ia atu ki he ngaahi 'ū me'a ko ē 'oku fokotu'utu'u he Feitu'ú na mo e Kapineti te u fakatokanga leva ki he Fakafofongá. Mālō.

Penisimani Fifita: 'Io mālō 'aupito 'Eiki Minisitā. Ko e fokotu'u atu ia mei he tēpile ko ení te tau toki hiki nima ki ai pē ko e hā e, pe 'oku mou laumālie ki ai pē 'ikai. 'Uluaki fokotu'u ia.

Fokotu'u ke 'oua malu'i (*guarantor*) Pule'angá nō ngaahi kautaha ke tanu halá

Ko hono fokotu'u hono uá ko e fokotu'u atu ki he Pule'angá ke 'oua 'e *guarantor* he Pule'angá 'a e nō ko eni 'a e kautaha ko eni 'e tolu ke tanu e halá. Ko e 'uhingá ko e Pule'anga 'o e kakaí ia. Kuo 'osi 'i ai 'etau ngaahi *case* pehē pea totongi he kakai tukuhau 'a e *guarantor* ko iá. Fakatātā,

langa fo'ou 'o Nuku'alofá. 'Oku ki'i kamata ke ki'i māmāmio hifo ia mo e ngaahi kautaha 'e ni'ihi. Totongi ia he Pule'angá.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea te u to e ki'i fakatonutonu atu pē.

Penisimani Fifita: Ko e kakaí ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i fakatonutonu ē. Toe ho'o miniti 'e fā Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e fakatonutonu atú 'Eiki Sea ko e langa fo'ou ko ē 'o Nuku'alofá na'e 'ikai, ko e fatongia 'o e Pule'angá ke langa 'o Nuku'alofá. Ko e hā e 'uhingá? He na'e 'ikai ke kau e ngaahi pisinisi ia ko ení hono maumau'i 'enau koloá. Pea ko e fatongia ia 'o e Pule'angá ke fakafoki 'a e koloa ko iá mo e kakai mo e totonu 'a e kakai na'e 'ikai ke 'i ai ha'anau uesia. Ka 'oku 'omai e fakatātā ia ko iá ko e fai e ngāue kovi 'e he kakai, kehe fua 'e he kakai kehe pea 'oku 'omai ia 'o fakatātā 'aki he Fale ni he 'aho ni. 'Oku hala ia. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Tonu 'aupito ho'o fakatonutonu 'Eiki Minisitā. Toe ho'o miniti 'e nima Fakafofonga.

Penisimani Fifita: Mālō. Ko e fakatātā eni 'e taha. Na'e 'i ai e kautaha tō hina na'e *guarantor* he Pule'angá. Pea na'e hā? Totongi 'e he kakaí tukuhau.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea te u to e, kātaki fakamolemole pē 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga 'eku fakatonutonu atú na'e hanga he Pule'angá 'o malu'i 'a e kau tō hiná. Ko e pa'anga ko ē na'e 'omai 'e he hiná ki he fonua ni 'i he 'aho ko iá mahalo na'e ofi ki he 500 miliona. Na'e 'uhinga ai hono fakaakeake 'o e fa'ahinga ngāue ko iá ke hokohoko atú 'Eiki Sea. Ko e langa fonuá. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā. Toe pē ho'o miniti 'e nimá Fakafofonga. Hoko atu.

Penisimani Fifita: Ko ia. Ko e ongo fo'i fokotu'u ia 'e ua ko u 'oatu ke tuku atu ki he Pule'angá he te tau hiki nima pē. Ko e hā homou laumālie ki ai pea ko 'etau me'á ia.

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea te u ki'i fakatonutonu pē me'a ko ia ki he tangata'eikí ki he Fakafofonga Fika 9. Tapu mo e Feitu'ú na Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai pē 'e 'Eiki Palēmiá ki he Fakafofongá 'oku 'ikai ke fai ha lau ta'u *gender* ai. Tau Fakafofonga tatau kotoa pē 'i he Tu'utu'uni mo e Lao 'o e Fale Aleá. Ko e Fakafofonga 'oku 'ikai ke fai ha lau ta'u. Me'a mai.

'Eiki Palēmia: Fakafofonga Fika 9. Ko u to e fakamanatu pē ko e tō hina ko eni he ta'u kuo'osí he taimi ko ē na'a tau lele mai ai he Pule'anga ko iá na'e to e totongi pē he Pule'angá 'a e me'a ko ia 'a e finemātu'á. Koe'uhí ko e 'ikai ke lava lelei 'a e fatongiá. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito e tokoni lelei 'Eiki Palēmia pea nau lave'i au ho'o fai polokalama he fetāngihi ka 'oku mālō 'aupito e tokoni'i si'i kakai ko iá. Mālō 'Eiki Palēmia. Me'a mai 'e Fakafofongá.

Poupou Tongatapu 2 ki he fatongia fakatauhi-sipi e Pule'anga ke langa fonua

Sēmisi Sika: Sea ka u ki'i tokoni atu pē. Tapu mo e Feitu'ú na pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa ko ia 'o e Kōmiti Kakatō kae 'oatu pē poupou 'a e motu'a ni ki he kaveinga ko ia 'oku fai ai ko ē feme'a'akí. 'Oku ou poupou atu ki he me'a ko ia 'a e 'Eiki Palēmiá ke tokoni'i 'a e langa fonuá hangē ko ia na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Polisi. 'Oku mau tu'u fakataha mo e Hou'eiki Mēmipa ko ia e tafa'aki ko ení ki hono taukave'i mo hono poupou'i ke langa e fonuá fakafou 'i hono poupou'i pea mo *build* 'a e *private sector* 'a e ni'ihí ko eni e kau pisinisi kau tō hiná kau takimamatá. Ko e 'uhinga ko ia ko ē na'e fai ai ko ē tokoni'i 'o e ongo pisinisi 'e ua ko ē nau lave ki ai he 'aho atú 'i he Pule'anga motu'á koe'uhí ko e langa fonuá. Ko hono feinga ke fakahaofi kinautolu 'i he taimi 'oku nau tō lalo mo nau faingata'a'ia ai. Te nau foki pē ki he Pule'angá ...

<002>

Taimi: 1050-1055

Sēmisi Sika: ... ke fakahoko 'e he Pule'angá hono fatongia faka-tauhisipi ki he fonuá pea mo e langa faka'ekonōmiká. 'I he pongipongi ni ko e fo'i laumālie tatau ke tokoni'i 'a e kau tō hiná. Ko e ngaahi ngāue lava me'a ne fakahoko 'e he kau tō hiná ki hono langa 'o e 'ekonōmiká, pea 'i he'ene pēhē 'e fiema'u ke tokonia kinautolu ke hokohoko atu 'a e langa 'o e fonuá.

Tokanga ke 'oua filifilimanako e Pule'anga ko hai 'e tokoni'i mo ta'etokoni'i

Ko e tanu ko eni ē halá, 'a e fo'i *project* ko eni 'e 3 ko ení, 'amanaki ke fai eni. Ne 'osi fai ē talatalanoa ia mo e kau tō hiná 'o māhino 'enau faingāta'a'ia. Ne 'osi fai e talatalanoa ia mo e kau pisinisi ne nau unga kumi mo'ui mai ki he Pule'anga fakamuimui ke tokoni'i 'enau faingata'a'ia.

Ko e fo'i *contract* ko eni 'a eni 'oku tau lolotonga longoa'a ai he 'ahó ni, kuo fai ha talatalanoa mo e ngaahi pisinisi keli maká, ngaahi pisinisi tanu halá. Ko fē matāmama 'oku 'uhinga ai hono tokoni'í. Ko hai 'oku tokoni'í, ko hai 'oku 'ikai ke tokoni'í. Te tau foki pē ki he fo'i laumālie tonu 'aupito ia Sea.

'Eiki Pālēmia: Sea, fakatonutonu mu'a 'a e me'a ko iá

Sea Kōmiti Kākato: Fakafofonga, ko e fakatonutonu ē. 'Oku mou to e vilohi pē e tēpilé ki he me'a tatau.

Sēmisi Sika: 'A ia ko e hā e me'a 'oku halá, 'io, fakatonutonu mai.

Sea Kōmiti Kākato: Me'a mai hō fakatonutonu.

'Eiki Pālēmia: Ko e fakatonutonú ko 'ene tukuaki'i 'oku 'ikai, 'a ia 'oku 'ikai ke fai ha talatalanoa na'e 'ikai ke fou he *process*. Tau pehē ko e *process* ko ē *procurement*. Kuo 'osi me'a atu 'a e Minisitā Pa'angá, katokatoa 'o a'u mai ki he momēniti ko ení na'e fou ai.

Sēmisi Sika: 'Oku 'ikai ké u tui ki he fakatonutonu ko ení 'Eiki Sea.

'Eiki Pālēmia: Ko hono ua. Ko 'etau ngāue ko ē 'oku faí, kapau na'a nau fou 'i he ngaahi founga motu'á pea 'ikai ke lava 'a e ngāue, tuku ia, fulihi ki ha founga fo'ou.

Lord Tu'ivakanō: Sea ki'i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kākato: Mālō 'Eiki Pālēmia.

'Eiki Pālēmia: Pea ko 'eku 'uhinga eni, na'a mau fulihi, he koe'uhí ko e ngaahi founa na'e fai, na'e 'i ai pē hono faingamālie na'e 'i ai 'i he'ene Minisitā. Mālō.

Sea Kōmiti Kākato: Māhino lelei ki he motu'á ni, mo'oni 'aupito ho'o me'á. Fakafofonga. tonu 'a e 'Eiki Pālēmia. Kā ke toki faka'osi mai. 'Eiki Nōpele, me'a mai. Kei to e lahi ē taimí ia 'a Tongatapu 9 ho'omou fakafelekeu holo he'ene mālangá. 'Oku mou ō moutolu 'o faka'uhinga he me'a kehe, kā 'oku 'ikai ke kaveinga pehē 'a e mālanga ia 'a Tongatapu 9. Faka'osi mai koe Tongatapu 9 ho'o mālanga?

Lord Tu'ivakanō: Sea, ko e fakatonutonu atú, na'e 'osi ...

Sea Kōmiti Kākato: Me'a mai koe 'Eiki Nōpele.

Tokanga ne 'osi tali he Kapineti 'i Ma'asi e tu'utu'uni ki he tanu hala

Lord Tu'ivakanō: Sea ka u fakatonutonu atu pē he na'e 'osi tu'utu'uni e Kapienití he 'aho 12 'o Ma'asi ta'ú ni. 'Ave *procurement* ki he *MOI* pea ko fē leva me'a ko íá, pea 'osi pea nau tu'utu'uni kinautolu, ki'i kōmiti 'e toko tolu pē ia pē toko fiha. Ko ia, mālō.

Tokanga ke fakaivia sekitoa taautaha ki he langa fonua

Sēmisi Sika: Sea, 'oku ou loto pē ke pukepuke 'etau feme'a'aki 'i he fo'i laumālie ko ení ko hono poupu'u mo tokoni'i 'a e langa fonuá fakafofou 'i hono tokoni'i 'o e *private sector* pea mo e kau pisinisi ko ení 'oku nau fakahoko fatongia. Tonu 'aupito 'a e talatalanoa mo e kau hiná 'enau faingata'a'ia mo fengātaliaki pea kuo pau ke tokoni ē Pule'angá. Ko ē hā e foungá, me'a pē ia 'a e Pule'anga ē 'aho ko íá.

Sai, 'i he Pule'anga 'o e 'ahó ni, me'a pē ia 'anautolu ké nau kumi hā founa ke fai 'aki hono tokoniá pea kuó u poupuu atu ki he founa mo e langa fonuá. Ko 'eku fehu'í, kuo 'osi fai ha talatalanoa mo e ngaahi pisinisi tanu hala? Kuo 'osi fai ha talatalanoa mo e ngaahi pisinisi keli'anga maka? Ko hai 'oku faingata'a'ia ke tokoni'i pē te nau tamate'i pē 'o hāngē ko e *airline*? 'Alu atu ē motu'a ko ē, ko e kumi tokoni, hanga mai 'enautolu 'o kaiha'asi ē kau ngāué 'o 'omi ia ke fokotu'u ha *airline* fo'ou.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u tokoni ki he Fakafofongá.

Sea Kōmiti Kākato: Mālō Fakafofonga. Me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e 'Eiki Seá pea mo e Fale 'Eikí. Ki'i oma 'a e tuki 'a e Fakafofongá, lolotonga 'a e tuki he halá, to e tuki he *airline*. Tau 'ai'ailelei pē hē te tau a'u pē ki ai. Ko e halá 'Eiki Sea, ko e fehu'í, pē na'e fai ha pōpōtalanoa.

'Eiki Pālēmia: Sea, ka u ki'i tokoni mu'a ki he 'Eiki Minisitā. Ko e Fakafofongá ia ko e Fakafofonga tuki oma pē ia, lolotonga pē 'emau *procurement* 'amautolu kuo hū mai ia ai. Mālō 'Eiki Sea.

Fokotu'u fakafoki kotoa ngaahi ngāue ki he *Procurement* ke nau aofangatuku

Sēmisi Sika: Ko ia Sea, pea kuó u fakamālō koe'uhí ko e lave ko eni ki he *procurement*, kuó u fokotu'u atu Sea, fakafoki kōtoa 'a e ngaahi ngāue ko eni mu'a ki he *procurement*, pea ka toki 'i ai ha tu'utu'uni 'a e *procurement* 'o tatau mo e tu'utu'uni 'o e 'ahó ni pea tau toki hoko atu ai. 'Oange ha faingamālie ki he *procurement* ké nau ki'i 'aliaki mai ai he 'oku tau fu'u *inter-fihi* 'aupito ki he tu'utu'uni ko ia.

'Eiki Minisitā Ako: Ki'i *point of order* Sea, kātaki. Ko e *point of order* Sea, 'oku lolotonga me'a 'a Tongatapu 9, ka 'oku fehu'i mai ia ki he Pālēmiá. Tonu ke ai ha fakatonutonu, tokoni ki he Tongatapu 9. Ko e *point of order* ia Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kākato: Mou laumālie lelei, māhino lelei pē ka au ia, kuó u me'a atu pē au he Seá 'oku 'ikai ké u lele hoku totó 'oku 'o hāngē ko e me'a ko ena 'oku mou fakakaukau'i. Tau'atāina 'aupito pē hoku 'atamaí 'eku nofo 'i he fakamaau totonú. 'Ikai ké u kau au ia he fakakaukau ko ē ke fakafēpaki'i ha fo'i me'a.

<003>

Taimi: 1055-1100

Sea Kōmiti Kākato: ...*Argument* pē ko ha 'uhinga mahino lelei 'aupito 'aupito kiate au. Ko u lave'i pē Fakafofonga Tongatapu Fika 2 na'e fai pē 'a e ngāue 'a e Pule'anga ka ko e ngaahi na'ina'i ko ena ko u tui pē 'e to e fai e ngāue 'a e Pule'anga 'i he'enau *due process* 'enau ngāue kā 'oku ou kole atu tau tali mu'a ke tau toki a'u ki he potungāue ko ia pea tau toki fononga ai ka tau faka'osi mai 'a e me'a 'a e malanga 'a Tongatapu 9.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i fokotu'u atu, tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea

Sea Kōmiti Kākato: Me'a ki lalo, me'a mai koe Tongatapu 9

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Me'a ki lalo 'Eiki Minisitā

Penisimani Fifita: Sea koloa'ia au he pongipongi pea na'e 'uhinga pehē pē 'eku fakamalanga ha'u ha'u ha'u tōtōatu na'e 'uhinga pehē hono lī atu e fo'i me'a. Ko u fakamālō ki he ongo 'Eiki Nōpele Minisitā he malu kolo ko homau faiva ia 'i Hahake e kilikiti malu kolo, 'oku 'i ai e kau tangata 'oku nau tu'u pē nautolu ia he ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko u kole atu mu'a ki he Feitu'u na ko e peesi fē eni 'oku tu'u ai e malu kolo ko ē 'oku me'a mai ai e koe'uhī ke faingofua e ...

Sea Kōmiti Kākato: Me'a ki lalo 'Eiki Minisitā ko u kole atu ki he Minisitā Leipa ke me'a mai he kuo hoko e 11 ia he'eku uasi kā 'oku toe mou miniti 'e tolu moutolu ho'omou Fale Alea

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea ki'i fakatonutonu au Fika 9

Sea Kōmiti Kakato: Mou tokanga ‘ai ai ‘eku feinga’i ke tonu ‘a lotu fale ni ‘ikai ke mou tokanga ki ho’omou ngāue, hā ‘oku ke me’a ai koe ki ‘olunga ‘Eiki Minisitā Toutai, Minisitā Leipa ‘oku ou fiema’u ke me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Ikai ko ‘eku fakatonutonu ‘a e Fakafofonga me’a mai ia ‘oku ou kau he malu kolo ‘oku ‘ikai ke u poto au he fa’ahinga va’inga ko ia

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Oku ‘i ai e va’inga fo’ou ia ko u va’inga ai he taimi ni ko e pikapolo

Sea Kōmiti Kakato: Fakafeta’i mālō ‘Eiki Minisitā, ko u ‘osi lave’i pē ‘oua te ke to e me’a pehē mai ki he Sea ē

Fokotu’u ‘o alea’i fakavouti e Patiseti ke faingofua ngāue e Fale

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea fakatapu atu ki he Hou’eiki Kōmiti Kakato ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea tapu mo e Fale ni ko ‘eku fakatokanga’i ko ē ‘a e me’a ‘oku tau ‘i ai he taimi ni kuo tau lele tautolu ia ki he ngaahi vouti kehekehe. Ko ia ko u fokotu’u atu tau foki ā ‘o faka-vote kae lava ‘o ‘omai e ngaahi fakakaukau ko ē ‘i he ngaahi vote ‘o lele ai pē pē ko e hā hono ngata’anga ka tau faingofua he te tau fehokopaki sai ange ko u fokotu’u atu ‘e au tau ‘alu ā ‘o faka-vote tuku ā e fakalukufua kae lava ke hū mai ‘a e ngaahi fakakaukau ko eni ‘oku fokotu’u mai pea vave ai mo ‘etau ngāue ke tau tau fonua he ta’u ni na’a tau fetakai pē he vilo takai ko eni ‘o toki ‘osi ta’u kaha’u.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki ko e fokotu’u ē ‘oku fokotu’u mai he Minisitā kae faka’osi mai mu’a ho malanga Tongatapu 9

Penisimani Fifita: Mālō Sea

Sea Kōmiti Kakato: Fo’i miniti ‘e 3 ko eni mou toki me’a mai ke toki fai e fokotu’u he ‘oku ou lave’i ‘e au ‘oku ‘ikai ke mou kei nofo moutolu, mou me’a he’etau pepa kuo mou ō moutolu ‘o feme’a’aki ‘i lotu ma’u pē ‘e au e mahino faka’osi mai ka tau mālōlō mālō.

Fokotu’utu’u ke fakangatangata pe nō Pule’anga ki he peseti 40

Penisimani Fifita: Sea ko e Feitu’u na pē foki na’a ke tataki hotau Fale ko ‘etau talanoa fakalukufua pea ‘osi ko ia pea tau toki ‘alu leva hangē ko e fokotu’u ‘a e Minisitā Leipa fakafo’i vote pea ko e ‘uhinga ia ‘oku fai ai ‘a e fakahoha’a ‘a e tēpile ko eni ‘i he fakalukufua pea ko e tali ki he fehu’i ‘a e Minisitā Nōpele ko ē ko e peesi fē ‘oku tu’u ai ko ‘etau ‘uluaki peesi pē “Ko Sihova hoku tali tau’anga” peesi ia ‘oku tu’u ai, ko ia, kā ko e fakahoha’a ko ē na’a ku fai peesi 12 palakalafi fakamuimui ‘i ai ‘etau ngaahi fe’amokaki pea hangē ko ‘etau nō ko e ‘oatu pē ‘a e fakakaukau Minisitā Pa’anga ko hono faiva, tangata mohu faiva tānaki pa’anga ko e ‘atu pē e fakakaukau koe’uhī ko e fokotu’u ko eni kuo ‘omai mei he Pangikē Pule ‘a Māmāni ‘oku ‘i ai e fakangatangata pē ‘etau nō ‘oua ‘e a’u ki he pēseti ‘e 40 ko eni te tau ‘alu tautolu ia ‘o pēseti ‘e...ofi atu tautolu ia he 50 pea ko e ‘uhinga ia tautapa ‘oku fai atu mei heni kā ‘oku ou kei fakamanatu atu pē ke ‘oua guarantor he Pule’anga ‘a e nō ‘a e kaume’a ko eni....

<007>

Taimi: 1100-1105

Penisimani Fifita : .. he 'e iku 'o totongi 'e he kakaí, kau ai mo tautolu, ko 'etau tukuhaú ia. Pea ko 'etau to'o ko ia 'etau silini 'o 'ave ki hē, 'e to e lī mai 'a e fu'u me'a ia mei hē, 'i he'etau 'ū me'a ko iá.

Tokanga ki he ō atu mātu'a he lava e palau ki Fale Pa'anga te'eki ha silini ia ai

Ko e faka'osi pē 'Eiki Minisitā Ngoue, ko e palau. Ne fakahoko mai 'e he ki'i motu'a kiate au ne 'osi palau 'ene 'i hahaké houa 'e 60. Ha'u leva ki he Potungāué, talaatu 'e he Potungāué 'alu ki Fale pa'anga 'osi maau e sieké, 'alu atu ia ki he sieké, talamai 'e Fale Pa'anga 'oku te'eki ke 'omai ha ū me'a ko iá, hangē pe ko 'eku mātu'a 'i 9, ō atu ia talamai te'eki ke 'ai ia. Ko 'etau teuteu ai pē ia ki he'etau COVID, pea 'oku ou fakamālō atu.

'Eiki Minisitā Ngoue : 'Eiki Sea ko u fakamālō atu, kau tali atu pē 'a e me'a ko ia 'oku me'a mai ai. Mo'oni 'aupito 'a e me'a 'oku me'a ki ai e Minisitā he ko eni 'oku ne 'omai 'a e me'a, koe'uhi ko e kāinga hono vāhenga. Pea kuo 'i he Potungāué. Ko e taimi eni ko ē 'oku tau ngāue'aki 'a e me'a ko eni ko e fakakaukau lelei hūfanga he fakatapu. Tau a'usia ha tu'unga 'oku fiema'u 'e he kakaí ke fai mo 'oange. To'o atu 'a e ki'i sēniti ko ena he vāhengá 'ange, ka ke me'a mai koe 'o tuki mo nonofo'i pē 'a e motu'a ni he Potungāué, kae 'oatu ia ke totongi 'aki 'a e sēniti ko ena, 'oku 'oatu 'e he faka-vāhenga. 'Oku 'i ai pē fu'u silini 'oku ke pukepuke. Totongi ia ka ke feinga mai leva koe'uhi 'oku ke mea'i pē 'oku to'oto'o atu pē mei he vouti 'a e ... Kapau 'e tali 'a e patiseti ko ení 'oku 'i ai e silini ai, 'omai, pea 'e totongi atu leva ho'o silini 'oku ke me'a ki aí. 'Ohovale kuo a'u ange 'a e 'Ofisakolo 'aneuhu 'a Matahau, to e kole ange pē 'a e me'a tatau, 'osi 'enau houa. Ko e fekau pē 'o 'oange 'e he Fakafofonga mei Hihifo 'Eiki Sea. Talitali lelei, talaange 'io, 'omai ho'omou tohí pea mou ōmai. Pea feinga'i, pamu'i atu, ke fakaiviva 'a e ngoue 'a e kakaí. Ko e anga ia 'etau ngāue 'oku pehē.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Ko u lave'i hake 'etau taimí kuo kakato, tau ki'i mālōlō ka mou toki me'a mai.

(Mālōlō e Fale)

<008>

Taimi: 1120-1125

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato, Lord Tu 'i 'āfitu ki hono me'a'anga)

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Na'e lava 'etau fakataha ko eni pea mou me'a atu 'o mālōlō, nau to e fakamanatu atu pē ke nofo pē ho'omou me'a 'i he'etau *budget statement* he ko u lave'i hifo kuo kamata ke meimei maama lelei ka 'oku 'ikai te u hanga 'o taki

ke vave ‘aupito tuku ke mou laumālie lelei homou feme’a’aki. Ka mou nofo pē he’etau fa’unga ngāue tau malanga pē he *Budget statement* ko ‘eku lave’i pē kuo maama lelei mou hoko atu leva ki he ‘ū malanga ko ē ‘oku lolotonga fai he taimi ni ki he’etau ngaahi ‘Esitimetī. Me’a faka’osi mai Tongatapu Fika 9. Pea hoko mai leva ai ‘a Tongatapu Fika 5.

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea ‘o e Kōmiti Kakatō. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga e Kōmiti Kakato ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Sea tau ki’i afe ‘o mūsika. Ko e ngaahi fa’u ko ē ‘a Hanitelī ‘oku ‘i ai e fo’i lea faka-Latina ‘oku hū ai ko ē ‘ilekitulā. Ko hono ‘uhinga ia ‘ohovale pē ‘oku aake, ‘alu hifo. Piepiano. Ko e ‘Eiki Minisitā Ngoué, ka piepiano, ‘ā ongo fakalaumālie. Ko ‘ene me’a mai ko ē ke u to’o e pa’anga ko ē ‘a e vāhenga ‘o totongi ‘aki ē kae toki ‘ai, Sea, na’a ne tafulu’i e Ha’apai 12 ‘aneafi ke ‘oua ‘e fai pehē he ko e *corrupt*. Ko eni ia kuo me’a mai ia ke u ‘alu au ‘o fai e me’a ko ia.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea, ‘ofa mai Fakafofonga ‘o malanga fakalelei. Ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ia ki he taha kilu ko ē he taimi na’e kei Kōvana ai. ‘Oku ke mea’i e pa’anga ko ia pē ‘ikai? Pa’anga ko ia na’e totonu ke ‘ave ki he Kōmiti ‘a Ha’apai ‘ave ‘e nautolu ia ki he Kōvaná ‘o ngāue’aki ia ‘e he Kōvaná.

Sea Kōmiti Kakato: Kōmiti Fakalalakala ē.

'Eiki Minisitā Ngoue: Kōmiti Fakalalakala.

Mo'ale Fīnau: Sea ki’i fakatonutonu pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io mahino ia.

'Eiki Minisitā Ngoue: Silini ia ko ia.

Mo'ale Fīnau: Fakatonutonu pē Sea he kuo afe, ‘Eiki Sea ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko ena ko e afe ‘a e Fakafofonga ...

Mo'ale Fīnau: ‘Ai pē ke u fakatonutonu Sea. Ko u fakatonutonu e Nōpelé.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe ko e ‘uhinga kae hoko atu e ...

Mo'ale Fīnau: ‘Uluaki ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Tongatapu 9 toe pē ho miniti ‘e ua ē.

Mo'ale Fīnau: Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ai mai ho fakatonutonu.

Mo'ale Fīnau: Fakatonutonu pe ‘Eiki Sea ‘uluaki, ke ta’ofi mu’a e taimi ko ē ko ē ‘oku ‘ikai ke ha’u ai ‘a e tipeiti he *order*. ‘Ululaki ia. Koe’uhī ko e fu’u fo’i *issue* kehe ia. Ko hono uá, ko e taha

kilu ko ē na'e 'oange na'e fou pē ia mei he Minisitā Pa'anga 'o 'alu ange ki he Kōvana pea mau ngāue'aki 'oku fanongo mai e kau ngāue he 'Ofisi Kōvana 'Eiki Sea na'a mau ngāue'aki ki hono langa 'o Ha'apai 'i he me'a kotoa pē 'Eiki Sea. Ko e taha 'e Sea ko u fie fokotu'u atu ki he Feitu'u na, ke mea'i 'Eiki Sea 'ilo'i e me'a ko e faihala he fonua ko eni ...

Sea Kōmiti Kakato: Kuo 'osi ho fakatonutonu 'oua te ke to e fokotu'u mai koe.

Mo'ale Fīnau: Kau ki'i tānaki atu pē, ke 'ilo'i e faihala he fonua ko eni 'oku 'ilo'i he kau ngāue. Kau Sekelitali, kau *procurement*. Kātoa 'oua na'a fakakaukau ha taha heni 'oku hao ta'e'ilo he'enu kau ngāue 'a e me'a ko e kaiha'a. Pea ko ia ko u fakatonutonu atu e Nōpele ko 'e ē na'e sai pē 'emau ngāue he na'e fou pē he founa totonu pea 'oku fanongo mai 'a Ha'apai ki he 'aho ni 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Fīnau: Ko ia Sea fakatonutonu ia.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngoue: Mo'oni pē ia

Sea Kōmiti Kakato: 'Aupito Fakafofonga, 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea, fakamolemole mo'oni ...

Sea Kōmiti Kakato: Kuo lave'i lelei he motu'a ni e me'a 'oku mo feme'a'aki ai.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko ia, 'ikai, 'ikai foki ke ke mea'i foki he Feitu'u na ia na'e 'ai foki e pa'anga ia 'o totongi 'aki e kautaha. 'Oku ai pē me'a ...

<009>

Taimi: 1125-1130

'Eiki Minisitā Ngoue: ... ko ia.

Mo'ale Fīnau: Sea fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā ko u kole atu.

Mo'ale Fīnau: 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko e *corruption* ia.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku 'i tu'a ia he'etau 'ū fakamatala.

Mo’ale Finau: Fekau mu’a e Nōpele ko ē ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ‘ū ...

Mo’ale Finau: Ke ‘alu ki Ha’apai ki he kau ngāue ko ē Sekelitali ‘oku ‘i ai e tokotaha ko Kepu ‘Ioane na’e Sekelitali ‘i Ha’apai ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga.

Mo’ale Finau: ‘Oku ngāue he *enterprise* ‘o e Minisitā ko ē.

Sea Kōmiti Kakato: Sai ‘oku ‘osi mahino’i ‘e au.

Mo’ale Finau: Na’e ‘ikai ke totongi ha me’a ki ha kautaha na’e totongi pē me’á ki he ngaahi feitu’u na’a nau fai e ngāue. Tasipini veve, ‘utu e loli veve, ngaahi e ki’i fōsoa, ko e makamaka.

Sea Kōmiti Kakato: Fe’unga ā Fakafofonga.

Mo’ale Finau: Ko e sāvolo ko e *rent* e me’alele.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko u kole atu kiate koe Minisitā mo e Fakafofongá ...

Mo’ale Finau: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Osi fe’unga ia he ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia he’etau me’a ko ē.

Mo’ale Finau: ‘Ai mo ‘ete siosio takai ki he longo e kau Minisitā ka ke ‘ilo’i ...

Sea Kōmiti Kakato: Tau to e lōloa tautolu.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Oua te ke tuputāmaki ka ke ngaue’aki pē lea faka-Houhou’eiki he Fale ni. Ko e lea faka-Hou’eiki ‘oku tau ngaue’aki.

Sea Kōmiti Kakato: Sai.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko e lea pehē ia ‘oku mahino leva ‘oku ke tuputāmaki.

Sea Kōmiti Kakato: Kuo fe’unga.

Mo’ale Finau: Sea ‘oku ‘ikai ke u ...

Sea Kōmiti Kakato: Mo me’a ā ki lalo. Me’a ki lalo.

Mo’ale Finau: ‘Oku ‘i ai pē taimi Sea ke te ‘ilo’i kita.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a ki lalo he ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia hetau Tu’utu’uni Ngāue ko ení.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Fakafofonga tuku ‘ai *personal*. ‘Oku ‘ikai ke sai ia.

Sea Kōmiti Kakato: He ‘oku mo tohoaki’i ‘e moua ke to e tuputāmaki mo e Hou’eiki he te tau ‘alu tautolu he me’a kehe. Kuo ‘osi e ‘ū ngāue ia ko ená tuku ia ki he ngaahi fakamatala ko eni te tau toki hoko ki ai he ‘osi ‘a e me’a ko ení.

Losaline Ma’asi: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Kuo mo loto taha ke ke me’a leva koe he taimi ni.

Losaline Ma’asi: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ē ‘oku kole mai ‘e Tongatapu 9 ki’i miniti pē ‘e 1. Fakamolemole Fakafofonga. Sio ko e laumālie lelei ē ‘oku ‘iate aú. Ko u talanoa pē he lolotonga ni ‘oku ‘ikai ke u to e sio au ki he kuohilí ke tau fononga ai ke tau ‘ilo ai e kaha’ú hotau lolotongá. Mālō me’a mai.

Fakamanatu mai ngaahi fekau mei he Tō Folofola Huufi Tu’i e Fale Alea

Penisimani Fifita: Mālō Sea. Ta tatau taua he laumālie lelei kae tukuaki’i au ia he tēpile ko ē ko u laumālie kovi. Ta laumālie lelei pē. Ko u to e fakamanatu atu pē Sea pea mo e Hou’eiki ki he folofola na’e fai mei he Taloní ke tau tokanga ki he KOVITI, tokanga ki he maumau na’e fai ‘e Tinó, tokanga kia Hāloti pea tau tokanga ki he malu fakame’atokoni e kakai ‘o e fonuá. Ko hono fakakātoá ko u fakamālō atu he ngaahi tokoni mo e ngaahi poupu. Fakamalo atu ki he Minisitā Pa’angá, Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki hono kātoa. Leveleva e malanga ka u tatau atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, mālō ‘aupito Fakafofonga. Hou’eiki pau pē ke ki’i ‘alotāmaki. ‘Oua pē te tau ‘amanaki ki ha fononga lelei ‘a e anga e feme’a’aki he Fale ni. Neongo ‘oku pehē ‘oku laumālie lelei ‘oua ‘e ‘amanaki ki ai. Ko e tau fononga atu ko ē he Fale ni pau pē ke tō takutaku ohu mo e liu kae tuku pē ke u tataki atu pē. Ko ho’omou tō pē ki tu’á te u kole atu leva ke mou foki mai ki he’etau tu’utu’uní. Me’a mai ā Tongatapu Fika 5. Fakamolemole pē me’a mai.

Losaline Ma’asi: Mālō Sea. Tapu pea mo e ‘afio ‘a e ‘Otua Mafimafi hotau lolotongá. Fakatulou atu Sea ‘o e Kōmiti Kakatō mālō e ma’u ho Sea ‘i he houa ko eni. Fakatulou atu pea mo e Hau e fonuá kae ‘uma’ā e Fale ‘o Ha’a Moheofó. Tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí. Fakatapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa Fakafofonga ‘o e kau Nōpelé pehē foki ‘eku fakatapu ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí, kae ‘atā mu’a ki he finemotu’a ni ke puke e faingamālie ko eni ke kau atu hono alea’i ko ia ‘o e *Budget Statement* ki he 2020/21. Pea fakamālō lahi heni Sea ‘i he faingamālie ko eni pea ‘oku ‘oatu ‘a e talamonū koe’uhí ko e fatongia ‘oku ke tataki ‘aki ‘a e Kōmiti Kakatō.

Sea ko u kau fakataha pea mo e ngaahi feme’a’aki na’a tau fanongo ki ai ‘aneafi pea pehē ki he pongipongi ni he mahu’inga’ia he founga fakapa’anga ‘o e Patisetí. Ka si’isi’i pē tānaki kuo pau pē ke fakakakato mei he *foreign reserve* pē ko e nō pē ko e *bond*. Ta’u fakapa’anga lolotongá ko

e *bond* pa'anga 'e 15 miliona. 'Oku hā ia 'i he peesi 13. Ta'u fakapa'anga hokó pa'anga 'e 60 miliona 'a e fe'amokakí. Fakapa'anga ia mei he *reserve* 19 miliona mei he *IMF* pea pa'anga 'e 20 miliona ko e pōnite. 'Oku hā ia 'i he peesi 30.

Tokanga lahi ki he hikihiki ki 'olunga vahenga kau ngāue fakapule'anga fakahoa ki he pa'anga ke fua 'aki

Sea 'oku 'i ai 'a e tokanga lahi 'a e finemotu'a ni ki he hikihiki pē ki 'olunga 'a e *Wage Bill*, vāhenga e kau ngāue fakapule'angá fakafehoanaki pea mo e pa'anga ko ia ke fakahoko'aki e ngāué. Ko e *recommend* 'oku 'omai 'i hení pēseti 'e 53 ki he vāhengá pea peseti leva 'e 47 ki he *operation*. Ko e ta'u fakapa'anga lolotongá 'oku peseti 'e ...

<002>

Taimi: 1130-1135

Losaline Ma'asi: ... 61, 'oku hā ia 'i he peesi 62, fakamolemole peesi 68.

Sea Kōmiti Kākato: Peesi fihá Fakafofonga, 62?

Losaline Ma'asi: Peesi 68. Peesi 8, Ngaahi Tu'utu'uni mo e Me'afua Pa'anga, pea 'i he 'uluaki palakafí pē konga kimuí 'oku hā ai, ko e fo'i sētesi fakamuimuí. Ko e fakamole ki he vāhengá 'oku fakafuofua ke hiki hake mei he peseti 'e 61 'i he ta'u fakapa'anga 2019/20 ki he peseti 'e 62 ki he ta'u fakapa'anga 20/21, 'a ia 'oku mā'olunga ia 'i he peseti 'e 53 'o e tāketí.

'I he peesi hono 9, ko e taha ia 'a e ngaahi kaveinga ngāue 'a e Pule'anga, **Fakamālohi'i ange hono muimui'i ofi mo tulituli ke a'usia 'a e me'afua ki he vahenga 'i hono fakahoa ki he fakamole fakakātoa 'a e Pule'anga.**

Tokanga ke tokoni lahi kau ngāue fakapule'anga ki he e'amokaki fakapa'anga

Ki he finemotu'á ni, 'oku 'i ai 'a e fiema'u lahi ia ke tokoni e kau ngāue fakapule'angá ki hono ta'ofi 'a e fē'amokaki pēhē ni. Fēfē 'enau *capacity*, pea mo e ivi malava ko ia ke fakahoko e ngaahi fatongiá, 'o kau atu ai 'a e tānaki 'o e *revenue*. Potungāue kōtoa pē, 'oku 'i ai ē tāketi 'oku 'omi hē ta'u fakapa'anga kōtoa pē ke ne totongi pea tānaki 'e he Potungāue kōtoa pē 'a e *revenue*.

Kā ko e lahi taha ē ngaahi Potungāue 'oku 'ikai a'usia 'a e tāketi ko ení. Pe kuo 'i ai ha taha kuo fakatōkanga pē kuo tautea'i he'ikai ke a'usia 'a e tāketi ko ení. Kuo 'i ai ha *CEO* kuo fakahifo koe'uhí ko e 'ikai a'usia 'ene tāketí. Pē 'oku kau atu 'a e tānaki 'o e *revenue* 'i he ngaahi *indicators* ke lava ai 'o fai 'a hono *access* ko ia 'o e kau ngāue 'a e Pule'angá mo e ngaahi Potungāue. Kuó u tui 'oku 'ikai 'aupito ke fai 'a e me'a ko iá. Ka 'oku mahu'inga ia Sea ke fai hono tokangaekina 'a e ngaahi tōnounou pēhē.

Fēfē 'a e *PMS* 'a e kau *CEO*, ka 'ikai a'usia 'a e tāketí, 'oku fakatokanga? Pē 'oku tautea'i? Sea kuó u tui kuo tau a'u ki ha tu'unga mo e fē'amokaki ko ení pea kuo pau ke *gear up* e Pule'angá ia mo e kau ngāue. Hiki ē *performance*, fakapapau'i 'oku a'usia 'a e tāketí, pea kau atu mo e *revenue* ke tānaki 'e he ngaahi Potungāue. Kapau he'ikai ke fakakau atu eni, 'e kei fai pē 'a e fakafiefiemālie ia pea 'e lahi pē mo e ngaahi ngāue ia 'oku mahu'inga ke fakahoko ke fakatau mo

fakahū ‘a e pa’anga ko iá, ki he *revenue*. ‘Oku ‘ikai ha ngaahi ngāue ke fai hono faka’ai’ai, fakamālohi’i ‘a e kau ngāue koe’uhí ke nau tokanga ‘o tānaki ke ma’u ‘a e tānaki ‘o e ta’u ko iá. Pea ‘oku ou tui pē ko e me’a mahu’inga eni ke tokanga’i ‘e he Pule’angá.

Māhino ‘aupito pē ‘a e kasitomu, ‘oku ‘i ai ‘a e *wave* ‘o e *tax* mo e ‘ū me’a ‘oku *duty free* koe’uhí ko e ngaahi faingata’a ko ení. Té u fakatātā pē ki ai pea fakamolemole pē ‘a e ‘Eiki Minisitā Ngōu. Kapau ‘e tala atu pē fakahoko atu ki Fāama ‘Ahi’ahi ho’omou tāketi ki he ta’u fakapa’anga fo’ou, ko e pa’anga ‘e ua kilu. Kuó u tui au he’ikai ke to e vāoa ‘a Fāama ia. Kuo pau ke nau feinga nautolu ke fai e ngāue ke tānaki ha pa’anga ke a’usia ē tāketi ko iá.

Kuó u tui pē ‘e to e mafaifai ange ‘a e ngāue, fakaivia ai ‘a e kau ngāue kapau ‘oku ‘i ai ha tāketi koe’uhí ko ha me’a ia te nau feinga ke a’usia, pea kapau he’ikai ke a’usia ‘a e tāketi ko iá, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tautea pē ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fakatokanga kia kinautolu.

Taimi tatau pē foki Sea, ko e ...

<003>

Taimi: 1135-1140

Losaline Ma’asi: ... fakakaukau ko ia kapau te mou vakai ki he tēpile hono tolu ‘o e peesi 26, peesi 26 fakamā’opo’opo ‘o e Patiseti ‘Esitimeti ki he ta’u fakapa’anga 2018/19 ki he 2019/20 kā ‘oku ou tui pē ‘Eiki Minisitā ke fakatonutonu mahalo pē ko e 2019/20 ki he 20/21. Ko e me’a ko ē Sea ‘oku vakai ki ai ‘a e finemotu’a ni ke toki fakatonutonu mai pē he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko e tokoni pa’anga ko ia ‘Esitimeti kamata 19/20 131.41 miliona ‘i he ‘Esitimeti liliu ‘o e 2020 ko e 45.7 miliona pē ‘a ia ‘oku nounou’aki ‘a e tānaki ko eni ‘a e 85.71 miliona.

Tokanga ‘ikai fiema’u ke fai ha no koe’uhi ko e tokoni mei muli 34.9 miliona ki he Patiseti

Taimi tatau pē Sea kapau te mou me’a ki he *stimulus package* ‘i he peesi 96 ‘oku ‘asi ai ko e tokoni ki he *Budget* pē ko e *budget support* ko e pa’anga ‘e 34.9 miliona ko e pa’anga ko ē na’e me’a mai’aki ‘e he Minisitā Pa’anga ko e pa’anga ‘e 14 miliona ko e *Budget support* ‘a ia ko e fakakaukau ‘a e finemotu’a ni kuo pau ke hanga ‘e he potungāue ‘o fakakakato ‘a e ngaahi fiema’u ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi *conditions* ‘oku ‘omai ‘e he ngaahi *donor* koe’uhī ke lava ‘o fakakakato ‘a e ngaahi fiema’u ko ia pea toki *release* mai ‘a e pa’anga.

Pea ko e taha ia e me’a ‘oku ou tokanga ki ai Sea koe’uhī kapau te tau sio ki he 14 miliona *Budget support* ‘oku ‘osi ma’u mai pea mo e pa’anga ko eni tokoni ki he *Budget* pa’anga ‘e 34.9 miliona ko e faikehekehe ko ia ko e pa’anga ‘e 20.9 miliona fu’u pa’anga lahi ia kapau ‘e ma’u mai ‘i he ta’u fakapa’anga fo’ou he ‘ikai ke tau to e nō nautolu pe ke to e ‘ai ha *bond* ia 20 miliona.

Fokotu’u fiema’u ke fakalelei’i fai’aki vakai’i fakahoko fatongia kau ngāue fakapule’anga (PMS)

Ko e fakakaukau ‘a e finemotu’a ni ‘oku fiema’u ia ke *revise assessment* ko e hā ‘a e ngaahi *indicators* ‘oku fai’aki ‘a e *PMS* kae lava ke tokoni pea to e lelei ange ‘a e fakahoko fatongia ‘a e

kau ngāue faka-Pule'anga ki hono fakalelei 'o e Pule'anga pea na'a nau tokoni foki ki he *Budget* ke 'oua na'a uesia he ko e taimi pē 'oku uesia ai pea 'oku faingofua pē ia ki he Pule'anga ko 'ene nounou pē ko e ala ki he *reserve*, ko e nō pē ko e *bond*. Kā koe'uhī ko e me'a ia ko ē 'oku ou fai e fakakaukau e finemotu'a ni mahu'inga ke loto'aki 'e he kau ngāue pea feilaulau'i honau taimi haafe 9 ki he haafe 5 ko e taimi ngāue ia, mahalo pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau 'ilo ki ai ko e hā tu'unga *performance* 'a e Pule'anga he taimi ni, ko e hā e ivi ngāue 'o e kau ngāue faka-Pule'anga. Pēseti 'e 62 ko eni kuo pau pē ia ke 'ave ki he kau ngāue kā ko e fēfē 'ene *impact* ki he fonua kae 'uma'ā 'a e fakalalaka tautautefito ki hono tānaki 'o e pa'anga ke fakalele'aki 'a e fonua. Lahi e ngāue ia ke fai ke to e fakalelei'i e fakahoko fatongia pea tokoni ki he mo'ui 'a e kakai faka'amu ia ke hiki hake 'a e 'imisi fakahoko fatongia 'a e ngaahi potungāue 'a e Pule'anga koe'uhī ka tau lava 'o sio ki ha ngaahi faingamālie, fēfē *morale* 'a e kau ngāue 'oku nau laumālie lelei pē ki hono fakahoko e fatongia pē ko e ni'ihi pē 'oku nau lava 'o fai e fatongia, fēfē e vā ngāue 'i loto he potungāue fēfē e vā ngāue mo e kakai, ko hono *build up e trust* 'a e kakai kuo pau ke fai e fefalala'aki tu'o taha tu'o ua pē ha ha'u ha motu'a ngoue ki ha 'ofisa ngoue 'oku 'ikai ke ne talitali lelei pea 'oku kehe leva 'a e fakakaukau ia 'a e motu'a ngoue, manatu'i ko e kakai eni ia 'oku 'ikai ke nau ma'u 'a e poto mo e 'ilo fe'unga kā 'oku mahu'inga ki he tokotaha ngāue 'oku ne ma'u e taukei 'oku ne ma'u e poto ke ne lava 'o a'u atu ki he loto 'o e tangata ngoue ...

<007>

Taimi: 1140-1145

Losaline Mā'asi : ..ke liliu 'a 'ene mo'ui pea ne tali 'a e founga ko ia ko ē 'oku fakahoko atu ki ai.

Ko u tui, ko e laumālie ia 'oku mahu'inga ke tau hanga 'o fakatokanga'i Pule'anga, peseti 'e 60 ko eni 'oku 'oange ki he kau ngāue faka-Pule'angá, ko e hā 'enau tokoní. Koe'uhi ko ha taimi faingata'a eni ia, pea kuo pau pē ke tau sio ki ha ngaahi faingamālie ke 'inasi ai 'a e kakaí. Pea ko e taha ia e me'a 'oku fakakaukau ki ai 'a e finemotu'a ni. 'I he ngaahi feme'a'aki kuo tau fakahokó, ka ko e taha eni 'a e pa'anga lahi 'a e Pule'angá, 'oku 'alu ki he vāhenga 'o e kau ngāue faka-Pule'angá. Ka 'oku fiema'u ia ke fai ha ngāue ki ai 'i he taimi faingata'a ko eni ke tokoni'i 'a e kakaí. *Enforcement, compliance*, lahi 'a e ngaahi *Regulations* ia 'oku 'ikai ke fakahoko ia, tōnounou pē kau ngāue ia, ka 'oku mahu'inga ia ke tau hanga 'o fakatokanga'i, te u fakatātā pē heni.

Ta'u 'e 2 eni hono tali e *Regulations* ki he Ahí, te'eki ai ke fakahoko ia 'e he Potungāue, kae manatu'i 'oku tali mai 'a e kakaí ia, ke fakahoko 'a e ngāue ko eni, ka nau lava 'o *export* atu e ahí. 'Oku 'ikai ke ta'ofi ia, ka ko e tōnounou 'i he ngaahi faifatongia ko eni, mahu'inga ia ke tokanga'i, he 'oku ai e pa'anga 'oku hū mai ai, ko e *revenue* ia ki he Pule'angá.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea, ke u ki'i tokoni ki he Fakafofongá kapau 'oku laumālie lelei. 'Oku mo'oni pē me'a 'oku me'a ki ai e Fakafofongá 'oku 'osi maau 'ene ... pea 'oku ai e ni'ihi 'oku nau 'osi mea'i. 'Oku 'i ai e ni'ihi he taimi ni 'oku teeki ke nau mea'i, mahalo ko 'enau toki mea'i pē eni e me'a ko ē 'oku me'a ki ai e Fakafofongá. Pea 'oku 'osi 'ilo pē 'e he kakaí ia, pea 'oku pehē pē 'e ha ni'ihi ke nau *export*, tohi mai, he 'oku 'i ai pē 'a e tu'utu'uni 'a e *Regulation* ko eni 'oku me'a ki ai e Fakafofongá, pea 'i he Potungāue leva ke ne fakangofua faka'atá. Te'eki ai ha taha ia 'e tohi mai ki he me'a ko iá. Me'a ko eni 'oku ke me'a ki ai mo'oni 'aupito. Kapau te ke me'a pē ki he 'etau Potungāue, 'oku mo'oni 'a e me'a 'oku ke me'a ki ai, koe'uhī he ko e talu 'eku hū mai ki he fatongia ko eni, na'a ku fakatokanga'i 'a e me'a ko e tō kehekehe 'a e kau ngāue faka-Pule'angá. 'I he hā, 'i

he me'a ko eni ko e tui faka-politikale. Kuo faka-fahafaha'i. Hā e me'a kuo hoko he taimí ni, kuo melino 'a e kau ngāue faka-Pule'angá. Kuo mau feinga ke hoko e 2 ko e 1. A'u 'o tuku fekau 'a e CEO ke mau hū kitu'a, mau ō ki he 'ū *Extension*. Vakai'i, 'alu ke a'u 'a e CEO ki he'ene kau ngāué. Ko e founga faka-*leadership* ia. Ke *accountable* e kau ngāué ki he me'a, pea ke ho'ata kitu'a, 'a e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofongá.

Sea, ko e fakahoko atu pē ki he Fakafofongá koe'uhi ke ne mea'i, ko e fu'u ngāue lahi 'oku fai 'e he Pule'anga ko eni hono feinga'i ke fakatahataha'i e kau ngāue faka-Pule'angá. Movetevete lahi 'i he'enu tui faka-politikalé. Pea 'oku sai, nonga, pea 'oku fiemālie 'a e fonuá he taimí ni. Tafa'aki ko ē ki he ni'ihi ko ia 'oku nau tokangaekina 'a e kakaí, 'i he tafa'aki 'a e toutaí, mafaifai, ko e me'a ia na'a ku lave ki ai 'aneafi. Fakatokanga'i e ki'i kupenga, ko e ma'u'anga mo'ui 'a ha fāmili. Mau teuteu atu leva ke ō he Falaité, muimui'i 'a e ngāue ta'efakalao 'oku nau faí. Ta ko ē 'oku lava pē ia 'o kumi'aki 'enu mo'uí ka ko e fa'ahinga ika pē ia ko e ihe, kau ai 'a e maniní 'Eiki Sea. Fa'ahinga kupenga pē ia te ne lava 'o puke'aki 'a e ika ko iá. 'E faifai pē pea mate motu'a e ihé 'i honau ki'i lalahí, 'ikai lava ha to e fangota'i ha fa'ahinga founga. Ko e founga pē eni 'oku si'i faí, pea 'oku muimui'i 'e he Potungāué. Ko e fakahoko atu pē ki he Fakafofongá, fai lelei pē, pea 'oku ou kei vakai'i holo pē 'i he Potungāué pē 'oku ai ha ngaahi taumu'a ngāue peheni hangē ko e me'a 'oku ke me'a ki ai. Koe'uhi ke mau muimui'i, he ko e ngaahi taumu'a ngāue lelei ia. Ka 'oku mau kei vakai'i pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io ko e ngaahi tāpinga ia e mo'uí Minisitā pea pehē ki he Fakafofongá, 'a e fefusi'aki 'i he 'uhinga 'o e mafaí. Ko 'etau fakahoko e ngāue kotoa hangē ko e me'a 'oku ke taukave ki ai, te tau lava pē 'o..

<008>

Taimi: 1145-1150

Sea Kōmiti Kakato: fakakakato e ngaahi 'uhinga 'o e tu'utu'uní faka-Potungāue, mālō. Me'a mai. Toe ho miniti 'e ua.

Losaline Mā'asi: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakamā'opo'opo.

Losaline Mā'asi: Fekau'aki pē pea mo e ngaahi *Regulations* ko eni 'oku to e 'i ai e pa'anga ia 'oku lahi 'oku tānaki mai kapau 'e fakahoko e ngaahi ngāue ko eni.

Fiema'u ha leepi tau'ataina ke sivi me'atokoni & faito'o konatapu

Te u hoko atu ki he poini pē hono ua Sea. 'Oku fai 'a e fakakaukau ko ē ki ai koe'uhī ko e ngaahi taumu'a ngāue pē ia 'a e Pule'anga. Kapau te mou me'a ki he peesi 15, peesi 15 fekau'aki eni pea mo e ma'u ta'efakalao 'o e faito'o konatapu, koe'uhī ka u lau atu pē 'i he taimi, peesi 15 ma'u ta'efakalao 'o e konatapu 'i he taimi tatau 'oku 'ikai foki ke 'i ai ha me'angāue totonu ke fakahoko 'aki 'a hono sivi 'o e faito'o konatapu. Ko e ki'i fo'i kongā ia Sea 'oku ou mahu'inga'ia ai. Pea pehē ki he peesi 20 'inivesi ki hono fakalalakala 'o e ngoué, toutaí mo e takimamatá. Pea 'oku 'i

ai e kongā ia 'i loto he ngoue, fale mo e naunau ki hono sivi 'o e me'atokoní. Sea 'oku ou mahu'inga'ia 'i he ngāue ko eni he ko e ngaahi taumu'a tefito'i ngāue pē ia 'a e Pule'anga 'o tatau pē pea mo e Potungāue Mo'ui. 'Oku fiema'u ha fa'ahinga ngāue ke lava ai 'o fakahoko 'a e ngāue ko eni ki hono sivi 'o e me'atokoni tatau pē ki hono sivi 'o e faito'o konatapu pea tatau pē mo e ngaahi faingata'a ko ia mahaki 'i falemahaki (*hūfanga pē he fakatapu kuo aofaki*). Fiema'u ha *lap* ia 'oku *independent*. Ke takitaha fai pē 'e he Potungāue 'ene ngāue ka 'oku 'i ai ha feitu'u 'oku *confirm* mai ai. Ko e ta'u kotoa pē, te tau tali ai pē hono 'ave ki mulí ke fai mai e ngāue ko ia. Ka koe'uhī ko e fo'i taimi eni 'etau mateuteu ai na hoko mai e faingata'a ko eni 'osi ai pē me'angāue. Pea ko e me'angāue ia ko eni ia ko e me'angāue ia 'oku fakamāmani lahi, fakatu'apule'anga. Ko e taimi ko eni na'e tali ai 'o mēmipa 'a Tonga ni he *WTO* mahalo pē ki he 1987 pē ko e 89 na'e fiema'u e me'angāue ko eni. Ka koe'uhī na'e 'ikai ke 'i ai ha taimi pehe ni ia. 'Oku fiema'u ai ha *lap* ke *assess* ai ha ngaahi fakamatala fakasaiēnisi ke fai 'aki 'a e ngāue ko eni.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea, kole pē Sea koe'uhī ko 'ene lau, 'oku mahino pē kiate au ko e lau fakalukufua ki he patisetí ka ko 'ene me'a ko eni ko ē ko ē ki he faito'o konatapu 'Eiki Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Fakahā Pule'anga kei fai ngāue ki he me'angāue ki he sivi faito'o konatapu

'Eiki Minisitā Polisi: 'Oku mahino'i he Potungāue 'oku a'u ki he lau milioná 'i he ngaahi ta'u kuo hili 'a e faito'o konatapu 'oku 'ave ko ē 'o sivi pea mei mulí. Ka 'oku lolotonga fokotu'utu'u he taimi ni ke 'i ai ha ngaahi me'angāue pehē ke fakahoko 'aki 'a e fatongia 'i Tonga ni pē ka 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai he taimi ni. Ko ia pē ...

Losaline Mā'asi: Mālō, mālō Sea, 'i he taimi tatau pē 'e fakahoko pē he ngaahi Potungāue honau fatongia ka 'oku fiema'u ha *independent* ke 'uhī ke *confirm* mei ai 'a e ngāue ko eni koe'uhī kapau 'e a'u ki he feitu'u ko eni fakalaó 'oku 'i ai, 'oku *confident* mai pea fai e falala koe'uhī ko e ngaahi ola ko ia. Ko e ngaahi faingata'a ko eni 'oku hoko fekau'aki pea mo e me'atokoní, hangē ko ia ko hono 'omai ko ia 'o e fo'i moa pelesitiki pē ko e hā hono, 'oku fiema'u leva e *lap* ia koe'uhī ko e ngāue ko ia 'oku kau ia ha ngāue mahu'inga fekau'aki ko ia ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Losaline Mā'asi: Pea mo e Pule'anga.

Fakahā 'ikai ha fua'imoa pelesitiki he fonua ni

'Eiki Minisitā Ngoue: Ki'i fakamolemole pē kae tuku mu'a ke u 'ai pē mu'a ke hokohoko atu pē mu'a 'a e tokoní ki he me'a ko eni 'oku me'a ki ai e Fakafofonga ko u lave'i pē pea u faka'apa'apa ki ai ko e Minisitā ia 'o e Ngoue he 'aho 'aneafí. Ko e me'a ko eni 'oku fekau'aki mo e fua'i moa tuku mu'a ki he Fakafofonga ko u kole ki he Fakafofonga mo tuku ke 'omai he ko e fua'i moa na'e ngaohi pē 'i Tonga ni. Pea kuo 'osi ma'u e kautaha ko ē na'a nau hū mai e fua'i moa ko eni ko e 'omai ia mei muli ka 'oku mahino mai pē ki he motu'a ni 'oku fakafolau mai ki heni ko e me'a na'e ma'u 'i Vava'u na'e fehu'i he Fakafofonga Fika 14. Ka ko e me'a ko ē 'oku mahino mai 'i he 'ū fakamatalá 'oku 'ikai ke mā'opo'opo ka 'oku 'i ai pe 'eku tui 'oku ou tokanga ki he tafā'aki e

food koe’uhī ‘e to e fakafoki mai e Lao ko ia ‘oku ke mea’i pē Fakafofonga koe’uhī na’e ‘i ai e ‘ū kongā na’e totonu ke *amend* ...

<009>

Taimi: 1150-1155

‘Eiki Minisitā Ngoue: ... ‘i he Lao ko iá. Pea ‘oku pehē ‘e he Kōmiti Laó tonu ke ‘omai fakakātoa pē ā ki Fale Alea ni ke fakapaasi kae ‘uhí kae fai hano fa’u ‘a e *Regulation* ki he Lao ko ení. Pea ‘oku mahino mai ko e fua’imoá ‘Eiki Sea ‘e fakafolau mai ko e ma’u ‘i Vava’u ka ‘oku pehē he ni’ihi he *food* na’e fu’u ‘ova mahalo hono ‘ave ‘o tuku ia ‘o *frozen* ‘a e fua’imoa ko ení. Pea ko e taimi ko ē na’e ‘omaí ia ‘o fahi’í ‘oku ‘ikai ke me’a ia. Mou ‘osi mea’i pē ko ‘ene fefeka pē ‘oku mahino leva ‘oku ‘i ai leva hono tu’unga ‘o’ona ia na’e ‘ave ia ‘o fa’o ia he me’a ‘oku *frozen* ka ‘oku ‘ikai totonu ke fa’o ai. Kae kehe ko e fakamatala pē ia ‘Eiki Sea ka ‘e ma’u ‘a e fakaikiiki ‘amui ange. Na’a faifai ‘oku hoha’a e kakai ‘o e fonuá ‘o pehē kuo ‘i ai ha fua’imoa pelesitiki he fonua ni. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Atā kakai ke tufa atu ki he kakai e fonua e fanga moa

‘Eiki Minisitā Ngoue: Pea faka’osí ko u kole atu ki he kakai ‘o e fonuá mou fakamolemole ‘oku lolotonga ‘i ai ‘a e fanga ki’i moa teuteu ‘e he potungāué ‘o tufotufa ki he kakai fakalukufua he fonua ni ke nau ma’u me’atokoni ki ai he taimi faingata’á. Pea ‘ikai ke ngata ma’u mo e fua’imoa lelei ai ha taha pē ‘o a’u ki he Fale ni ‘oku ‘ikai ke tatāpuni e potungāué. ‘O a’u pē ki he Fakafofongá kapau ‘oku ne fiema’u ha’ane moa ‘e ‘oange mo e moa ki ai he ‘uhí ke to’o e fo’i fakakaukau ko ia ‘oku ‘i ai ha fua’imoa pelesitiki ‘i he fonua ni. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fua’imoa pelesitiki ia he fonua ni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: He fakamaama lelei ta ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē. ‘E Fakafofonga ko u malie’ia ‘aupito ho’o malangá. Te u ‘oatu e ki’i miniti ‘e fitu ko ení pea ‘e ‘osi ai pē ai ho’o malangá ai.

Tokanga ke fakaivia e ngaahi ngāue ki he ngoue

Losaline Ma’asi: Mālō Sea. Mālō ‘aupito. Ko u tui pē Sea ko e hangē pē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā pea ‘oku ikai ke u fakahalaki ia ‘e au ka ‘oku mahu’inga pē ke to e fai hono tokanga’i. ‘Oku mahu’inga pē ke to e fakalahi ‘a e ngāue ko ia ko ē ki he kakaí fekau’aki pea mo e ngoue. Te u ‘oatu e fakatātā ko ení. Ko e kilo moa na’e hū mai he ta’u kuo’osí na’e fe’unga mo e kilo ‘e 1 miliona 5 kilu 6 mano (1,560,000). Ko e kilo moá ia. Ko e *tray* fo’imoa na’e ‘omai he ta’u kuo’osí na’e fe’unga mo e 1 kilu 7 mano 9 afe mā 84 (179,084). Ko e ngaahi ngāue ia ko u tui ‘oku mahu’inga ke fakalahi. Ka hoko mai e palopalema ko ení kapau ko ha ki’i tokotaha pē ia. Te tau fakatātā pē ki he, koe’uhí hangē ko ení ko e ngaahi kaveinga ngāue kuo fokotu’u he

Pule'angá tau fakapapau'i 'oku 'ikai ke li'ekina ha taha. Tau sio ki motu meimei ko e ngāue ko ē 'oku fakahokó Tongatapu ni pē ka 'oku mahu'inga ke a'u atu. 'Api 'e, ko e ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ki'i fakatonutonu atu pē ki he Fakafofonga fakamolemole e Fakafofongá. 'Oku lolotonga 'o a'u pē ki motu. Pea kapau 'oku 'i ai ha motu 'oku ngalo 'i he potungāue pea mou me'a mai pē kae fakahoko atu koe'uhí ke mou fiemālie. Lolotonga ko ē 'a e KOVITI-19 kei hokohoko hono 'omai pē 'a e fo'imoá fakafo'imoa pē 'o toki 'omai 'o fakahū ki he loki 'oku ke mea'i pē 'oku 'ikai ko e *nursery* ia 'o tuku ai 'i he 'aho 'e 21 pea toki fōfoa. Ko e founa ko ē 'oku 'omai he taimi ni 'oku 'omai pē 'i he kole ki he Potungāue Mo'uí koe'uhí ko e tu'unga ko ē hono 'omai *cargo* ke 'omai. Koe'uhí pē ke fanongo e kakai e fonuá ki hono haohaoa hono ngaue'aki e me'a ko eni. Ko e 'omai hangatonu pē mei pea mei *airport* hangatonu pē 'o hū ki he loki 'oku 'i ai e fu'u mīsiní. 'Ikai ke to e ala ha taha ki ai tuku ai he 'aho 'e 21 'o fakafofoa'i leva 'o hoko ko e ki'i moa pea 'oku teuteu leva e potungāue he taimi ni. Ko e mahalo ko e fua'imoa eni he taimi ní 'oku a'u ki he moa 'e meimei 4000 'Eiki Sea teuteu ke tuku atu ki he kakai 'o e fonuá ke 'ilo e kakai e fonuá 'i ha fua'imoa lelei mo kei *fresh* Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue: Pea kapau 'oku 'i ai ha motu 'oku te'eki ke a'u atu ki ai ko u kole atu mou me'a mai kae 'oatu pea te mou fiefia. 'Oku 'i ai mo e fanga ki'i moata'ane Sea fafanga ke ke 'ilo ai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā ko u lolotonga fakahoha'a atu ko e 'uhingá ko e taimí ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Kapau ke fiema'u moa ki Sia'atoutai te u to e 'oatu ho fanga ki'i moa.

Sea Kōmiti Kakato: Toki 'ai homou polokalama 'o fakahoko ai e polokalama ngoué. Mālō 'aupito e fakamaamá.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea ka 'i ai leva ha malanga 'oku melie pea ke tuku mai ke u ki'i malamalanga he 'oku melie. Pea kapau te u hoha'a pea ke ta'ofi he Feitu'ú na au he koe'uhí he 'oku ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakafeta'i.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ka 'oku, ko u fakahoko atu pē koe'uhí ke mea'i he kakai 'o e fonuá he 'oku tokangaekina 'aupito e tafa'aki ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofongá ka ko e 'Eiki Minisitā Mālōlō.

Sea Kōmiti Kakato: Mo'oni 'aupito. Mālō Minisitā.

Losaline Ma'asi: Mālō Sea. Ko e, na'e me'a ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e miniti ‘e fā ko ení te ke malanga fakamā’opo’opo aipē ‘o ‘osi aipē ho’o malangá ai.

Losaline Ma’asi: Mālō ‘aupito ia.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ka tau mālōlō ai.

Losaline Ma’asi: Ko e me’a ko ē na’e me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ko e moa eni ‘e 4000 kuo tufa ko eni ko e ‘api nofo’anga ‘i Tonga ni kātoa ‘e 18,000. Pea kapau te tau to’o mei ai e peseti ‘e 70 ko e kau, ko e ‘api ia ko ē ‘oku ...

<002>

Taimi: 1155-1200

Losaline Ma’asi: ... nau tefito pē he ngōué mo e toutái, ko e ‘api ‘e 12000, kei si’isi’i ‘ānoa ē ki’i fā afe ia ko ena ke lato ai ‘a e fonuá.

‘Eiki Minisitā Ngōue: ‘Eiki Fakafofonga, fakamolemole pē kau ki’i tali atu pē. ‘Oku ke ‘osi mea’i lelei pē na’a ke ‘osi me’a mai ko e moa ‘e fā mano. Ko ‘eku fuofua hū pē ‘o ngāue na’a ke me’a mai ko e moa ‘e fā mano, pea kuó u kei lue pē ko eni ke ma’u ē fo’i fā mano ko ē na’á ke me’a mai ‘akí. Tufa pē ki he ‘osi, pea ko kimoutolu ko ē ‘oku ou siosio atu ki ho’omou fofonga ‘oku ‘ikai ke mou fiema’u moá, he’ikai ke ‘oatu ha’o moa ‘au. Ha ē me’a na’e ‘ikai ke ke fai mo ke ‘ai ho taimí, ‘oku ou ki’i taka hela’ia tama ho’o me’á ‘oku, kaikehe Sea ko e fakaoli pē ka ‘oku mahu’inga.

Sea Kōmiti Kākato: Mālō Minisitā, me’a ki lalo, faka’osi mai koe.

Losaline Ma’asi: Mālō ‘aupito Sea. Koe’uhí ke to e fakamanatu atu pē ki he ‘Eiki Minisitā, ko e moa fakatō ko ē ‘i Fāamá, ‘oku 500 pē he taimí ni. ‘Oku nau ‘omi ‘e nautolu ‘a e *tray* fua’imoa ‘e 16 he ‘aho. Faka’amu ia ke a’u ‘o tahamano, koe’uhí ka ne ‘omi e tahakilu *tray* ko ia he ta’ú ke ‘oua to e hū mai mei tu’apule’anga.

Sea Kōmiti Kākato: Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngōue: Ko e moa kōtoa hē taimí ni ‘Eiki Sea kuo pau pē ke kau, fua’imoa ko eni ‘oku ‘omai fōfoa ko eni ‘oku ‘omai mei tu’apule’anga. Pea ‘oku ha’u mo e fua’imoa ko ē ‘oku ke me’a ki ai, me’a kōtoa ko eni ‘oku ha’u mei tu’apule’anga, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e fai ‘i Tongá ni.

Ka kuó u kole atu ki he Feitu’ú na, tuku mai ‘a e fo’i tāketi ko ē ‘oku ou lolotonga lue mo ia he taimí ni ké u feinga’i. He na’e kau ia ‘i he me’a, ké u ki’i fakahoko atu pē ke ke mea’i. Ko e faingata’a’ia lahi ‘aku he taimí ni he fa’ahinga tō kehekehe ko ē na’e hoko ‘i loto he Potungāué ko ē ‘oku ‘i aí. Pea a’u ki ha tu’unga ia, lāunga ‘a e tokotaha ko ē ‘oku nofo ‘i Tokomololó ‘o fekau’aki mo e fua’imoá, ko e hā? Koe’uhí he’ikai ke kau ‘a e fua’imoá ia hono toe hoko atú. Ka ‘oku kei ongo mamahi pea ‘oku kei ongo’i pē hoku telingá ‘a e me’a na’e me’a mai ‘aki he

Fakafongá kiate au, ké u manatu'i ē fua'imoá ke hokohoko atu, koe'uhí ke 'ilo ē kakai ē fonuá. Pea ko eni 'oku ou lolotonga fononga ai 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kākato: Mālō ē ngāue mālohi 'e 'Eiki Minisitā. Faka'osi mai he 'oku toe 'etau miniti 'e taha. He 'oku kamo mai 'a e 'Eiki ...

Losaline Ma'asi: Mālō 'aupito 'Eiki Sea, pea fakamālō lahi he ma'u ē faingamālie ko eni pea kuó u tui pē ko e ngāue lelei 'aupito mo e 'Eiki Minisitā pea kuó u faka'amu pē koe'uhí ke a'u atu 'a e le'o 'i ho Falé 'Eiki ni koe'uhí ke lava na'a tokoni mai ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá ke fakafaingamālie koe'uhí ko e kakai ē fonuá. Mālō 'aupito ē ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kākato: Mālō 'aupito Hou'eiki ē me'a lelei hāngē ko e mālanga faka'osi ko eni. Kuó u tui te tau hokohoko pēhē atu ai pē 'etau ngaahi mālangá mo e faka'osi. 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngōue: Sea, fakamolemole, ko 'eku faka'osi atu pē 'aku eni pea ko 'eku 'osi 'aku ia. Kuó u fokotu'u atu mu'a 'eku vouti ke tali ia, paasi. 'Osi napangapangamālie, kuo a'u ki Vava'u, Ha'apai mo 'Eua, a'u ē ki Patangata.

Sea Kōmiti Kākato: 'Eiki Minisitā, 'Eiki Minisitā, tauhi ē Lao hoku Falé mo hono ngaahi tu'utu'uní.

'Eiki Minisitā Ngōue: Tauhí, ko e Lao eni hō Falé, 'oku tau tipeiti'i pē hono ngaahi tu'utu'uni hō Falé.

Sea Kōmiti Kākato: Kae vakai e kumi moa ko ena mo e fanga ki'i me'a ke fakakakato 'a e me'a ko eni na'e fai atu ai 'a e mālangá.

'Eiki Minisita Ngoue: Sea 'oku 'i ai mo e fanga ki'i poti vesitapolo, kapau 'oku mou fiema'u, 'oatu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafeta'i 'Eiki Minisita.

'Eiki Minisita Ngoue: Ko e tokoni ia, 'oku 'i ai pea mo e pulopula.

Sea Kōmiti Kakato: Tau liliu ā 'o Fale Alea. Mālō.

'Eiki Sea: Kole atu Hou'eiki ke toloi e Fale ki he 2:00.

(Toloi 'a e Fale ki he 2)

<003>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki kole atu ke tau liliu 'o Kōmiti Kakato kātaki mou me'a hifo ki lalo. 'Eiki Palēmia

Fakahā Pule'anga hingoa mei Fale Lahi ki he kautaha vakapuna fo'ou

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Fakafofonga Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā e Fakafofonga e kakai pehē foki 'eku fakatapu ki he Hou'eiki Minisitā. Sea ko 'eku ki'i tu'u hake pē ke fakahoko atu ke mea'i pē ho Fale mo e Feitu'u na na'e foki atu ki 'ofisi ma'u mai e tohi mei he 'Ofisi Palasi fakahoko mai Tama Tu'i ko e hingoa ko ia 'o e Kautaha Vakapuna fo'ou 'e fokotu'u ko e Lulutai ko e Lulutai ko hono *structure* 'oku kei fai e talatalanoa ki ai pea mo e anga ko ia 'o e *joint venture* 'ene hoko atu ka ko 'eku fakahā atu pē ke mea'i he Hou'eiki mo e Feitu'u na Sea ko e ki'i me'a pē ia 'oku fai atu ai e fakahoha'a, 'a ia 'oku 'i ai 'etau lea tonga 'oku pehē kai pē manu vaivai ke fanogta 'a e lulutai he 'ikai ke u to e hoko atu ai ngata pē 'eku ki'i fakalea he me'a ko ia mālō Sea.

'Eiki Sea: Fakamālō atu ki he 'Eiki Palēmia hono fakahoko mai 'a e hingoa ko ena. Hou'eiki tau liliu 'o **Kōmiti Kakato(hū he2pm)**

(Liliu 'o Kōmiti Kakato pea me'a mai Sea Kōmiti Kakato ki hono me'a'anga)

Sea Kōmiti Kakato: Fakafeta'i ki he 'Otua he fakalaumālie lelei e Fale ni tatau mo ia mo e ongoongo lelei 'oku me'a mai mo e 'Eiki Palēmia kae tuku atu pē ia ki hano taimi hono fakakakato he Pule'anga. Hou'eiki ko u pehē ke tuku atu ki he tafa'aki ko ē ko ia 'oku te'eki ke me'a malanga ke fai ha'ane malanga ko e 'uhinga ka mou toki me'a mai pē ha me'a te mou... 'Eiki Minisitā me'a mai.

Fakamaama mei he Pule'anga fekau'aki mo e me'afua ke fua'aki faifatongia kau CEO

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e 'Eiki Sea, tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato 'Eiki Sea ki'i taimi nounou pē ke u ki'i tokoni atu pē 'o fakamaama 'a e ngaahi hoha'a na'e tokanga ki ai 'a e Fakafofonga Fika 6 'o Tongatapu 'Eiki Sea. Na'e me'a 'a e Fakafofonga 'Eiki Sea ki he ngaahi fatongia ko ē 'a e CEO pe 'oku 'i ai ha me'afua 'oku fua'aki 'enau ngāue. 'Oku ou tui 'oku mea'i pē he Fakafofonga 'Eiki Sea ko e ta'u'aki eni 'e tolu hono ngāue'aki 'a e PMS system ke vakai'i'aki 'a e ola 'a e faifatongia 'a e kau CEO pea pehē ki he toenga 'a e kau ngāue fakapule'anga lolotonga fakahoko lelei 'Eiki Sea 'i ai mo e ngaahi tāketi ngaahi taumu'a ngāue fokotu'u ki ai 'o fakatefito ai hono vakai'i fakata'u 'a e ngāue ko eni kau ai mo e ngaahi *target revenue* 'oku tānaki he potungāue pea pehē ki hono leva'i 'o e Patiseti ko ē 'oku tuku ki he potungāue takitaha pea mo e 'Eiki Minisitā ko ia 'Eiki Sea.

'UHINGA a'u ki he peseti 61 fakamole fakapa'anga vahenga kau ngāue fakapule'anga

Ko e tu'u ko ē 'a e vāhenga fakafehoanaki ki he ta'u kuo'osi mo e fakapēseti pēseti 'e 53 ta'u ni 'oku pēseti 'e 61 'Eiki Sea kau ia he ngaahi anchor pe ngaahi taula fakapule'i fakapa'anga 'a e anga hono vahevahe 'a e pa'anga e fonua na'e fokotu'u ...

<007>

Taimi: 1405-1410

'Eiki Minisitā Pa'anga : ... 'i he fengāue'aki mo e *IMF*. Ko e 'uhinga ko ē 'oku 61 ai 'Eiki Sea he ta'ú ni, ngalingali 'e 62 he ta'u fakapa'anga hokó, 'oku fakapeseti 'a e faka-kātoa ko ē vahe ko ē 'a e kau ngāue faka-Pule'angá, fakapaseti ia ki he lahi 'o e pa'anga 'oku tñaki fakalotofonua ko ē 'e he Pule'angá. Sai, ko e taimi ko ē 'oku angamaheni aí, pea seti leva 'a e tākētí ia he peseti 'e 53. Ko e ta'ú ni ia 'oku angakehe ia, ko e 'uhingá ko e fu'u peautā ko ia ko *COVID-19*, pa'ulu e pa'anga hūmaí ia. Ko 'ene pa'ulu ko ia 'o si'isi'í, ko e fakapeseti ko iá, ko ia 'oku puna ai ko ē 'o peseti 'e 61 'Eiki Sea. Taimi tatau pē lolotonga 'a e ta'u ngāue fakapa'anga ko ení 'Eiki Sea, lahi 'aupito 'a e ngaahi lakanga 'i he ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá, na'e te'eki ai ke fakafonu na'e kei *vacant*. Pea ko e 'uhingá ke malavalava mo fakaivia 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi Potungāué. Tōfuhia kotoa pē heni e ngaahi Potungāué 'Eiki Sea. Ko ia na'e tali ai 'e he Kapinetí ke lava fakafonu e ngaahi lakanga 'oku mahu'inga 'aupito pē ko e *critical post*. 'Oku fiema'u ia ke fakahoko 'a e 'ū *essential services* 'a e ngaahi Potungāué. 'I hono fakapa'anga ko iá na'e fakafuofua ki he *post* 'e 700 'Eiki Sea. 'A ia 'oku kau mo ia 'i he 'uhinga ko ē 'oku makape ai 'a e fakapeseti ko ení 'Eiki Sea.

Ngaahi makatu'unga ngāue ki he tokoni mei muli ki he Patiseti

Na'e lave foki 'a e Fakafofongá 'Eiki Sea ki he peseti ko e pa'anga 'e 34.9 'i he patiseti ko e pa'anga tokoni pea mei he ngaahi hoa ngāué, pē 'oku ngāue'aki pē 'i he lea faka-Pilitania ko e *budget support* 'Eiki Sea. Ko e silini ko ení 'Eiki Sea, 'oku 'i ai e ngaahi makatu'unga ngāue ia. Kuo fealelea 'a e Pule'angá mo e Fale Pa'angá mo e sino ko ení. 'Oku 'i ai e ngaahi taumu'a ngāue fakata'u ia kuo pau ke lava 'e he ngaahi Potungāue ko ení, 'o fakahoko, pea ne toki hanga 'o tukumai 'a e silini ko ení. Te u fakatātā. Hangē ko Falepa'angá. Kuo pau ke hanga 'e Fale Pa'anga 'o fokotu'u ha pa'anga mavahe ko e pa'anga talifaki, ki he'enu *cash flow*, ke 'oua na'a to e si'i hifo he māhina 'e 2.

Ko e tñaki pa'angá, kuo pau ke feinga 'a e Potungāue Tñaki Pa'angá pē ko e *Revenue and Custom*, ke 'oua na'a toe si'isi'i hifo he peseti 'e 23, 'o e kātoa 'o e pa'anga 'oku tñaki faka-lotonuá pē *GDP* 'oku tñaki 'i he ta'u. Ta'u ni 'Eiki Sea, ta'u kuo 'osí na'e 'osi a'u 'a e Potungāue Pa'angá 'o tñaki 'a e peseti 'e 27. Taimí ni 'oku ki'i holo lahi 'aupito, ko e 'uhingá ko e *COVID-19*. 'A ia ko hono fakalea ko ia 'e tahá, 'oku hoko e ngaahi makatu'unga ko ení 'Eiki Sea, ke ne hanga 'o teke 'a e ngaahi Potungāue mo e ngaahi felālāve'í, ke nau lava fakahoko 'a e ngaahi fatongia ko ení, ki hono fakalelei'i fa'unga fakalūkufua, ki hono pule'i mo tauhi 'a e pa'anga 'a e fonuá, pea 'oku lava lelei pē ia 'Eiki Sea.

Ko e tu'u ko ení 'a e kau ngāue faka-Pule'anga 'Eiki Sea, ko e talu ko ení pea mei he ngāue ko ení 'a e hiki vāhenga he fo'i ta'u 'e 10 kuo 'osí, 60, 70, 80. Ko e fu'u kaupeau ko iá ko e fu'u kaupeau lahi ia. Taimí ni kuo lava ke malena atu 'a e faingata'a ko iá 'Eiki Sea, pea 'oku ou fiefia pē au ia ke fakahoko 'Eiki Sea, 'a e fengāue'aki vāofi 'a e Pule'angá, pea pehē ki he kau ngāue faka-Pule'angá tautautefito ki he kau *CEO*. Ki hono fakatahataha'i kinautolu, 'o ngāue fakataha 'a e ngaahi Potungāué pea mo e Hou'eiki Minisitā, ki hono teke 'a e siate folau ko ení, 'oku taumu'a ngāue ki ai 'a e Pule'angá he fo'i ta'u 'e 3 ko ení.

Ko e ngaahi tāketi tñaki pa'angá 'ave ke ngāue'i he ngaahi potungāue

Ko e ngaahi tāketi tātaki pa'angá. Ko e Fakafofonga 'Eiki Sea na'e *CEO* pē pea to e 'Eiki Minisitā, 'oku kau 'a e Potungāue Ngoué he ta'emalava tātaki 'a e pa'anga hū mai na'e seti mo e tāketi ki ai. Pea 'oku ou tui 'oku tofuhia pē 'a e ngaahi Potungāue ai. Ka ko e anga ia e fonongá 'Eiki Sea. 'Oku 'osi mea'i pē 'e he Hou'eiki Minisitā kae 'uma'ā 'a e kau *CEO*, 'a e ngaahi tāketi ngāue 'oku 'ave ke nau ngāue'i, pea 'oku fakahoko 'a e ngāue 'a e Pule'angá ke pou pou'i kinautolu, ke lava fakahoko 'a e ngaahi fatongia ko ení, neongo 'a e fu'u taimi faingata'a ko ení 'Eiki Sea. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā. 'Eiki Nōpele mei Ha'apai kae toki 'oange ki he ...

<008>

Taimi: 1410-1415

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Fakamatala fakalukufua 'Eiki Sea ki he Patiseti 20/21 mo hono vahevahe fakapa'anga fakatatau ki hono mahu'inga

Lord Fakafanua: Fakatapu atu ki he Sea pehē foki ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Pea ko u fakamālō atu hono tuku mai 'a e faingamālie ko eni ke u 'oatu pē 'eku lave ki he patiseti ko eni e Pule'anga 'oku fakahū mai ki he ta'u fakapa'anga fo'ou. Ko u fie nofo pē he fakalukufua koe'uhī te tau toki vakai ki he 'ū vouti takitaha 'i he hoko atu. Ka ko e muimui atu pē mei he kaveinga ngāue ko eni 'oku tuku mai he Pule'anga he'enua ngaahi palaní pea 'oku hā pē ia he *priority* ko eni 'oku fokotu'u mai he Pule'anga 'e fitu. 'A ia 'oku hā 'uluaki mai 'a e mo'uilelei e kakai 'o e fonua pea 'oku 'i ai e fakamamafa ki he *COVID-19* ke tokanga'i 'a e ngaahi fiema'u ko ia. Pea 'oku ou fakatokanga'i pē koe'uhī ko e 'osi lahi e feme'a'aki ki he tō nounou ko eni e tātaki pa'anga ko ē Pule'anga pea na'e 'osi me'a pē 'Eiki Minisitā Pa'anga ki he'ene ki'i kato naunaú 'oku 'i ai e *spanner* mo e hā fua ke leva'i 'aki e fiema'u e Pule'anga. Ka ko e taimi faingata'a eni ki ha fa'ahinga Pule'anga pē. Pea 'oku 'osi mahino 'oku nounou e pa'anga ko ē 'oku tātaki 'i he taimi ko ē 'oku fakafehoanaki ai mo e pa'anga ko ē 'oku fiema'u ke fakahoko 'aki 'a e Pule'anga 'ene ngāue.

'A ia ko u fie lave pē ki he pa'anga ki he *recurrent budget* ko eni e Pule'anga he ko e taimi ko ē 'oku nounou ai e patiseti ko e meimei ko e founga pē 'e ua 'e lava ke fakalava'i 'aki e patiseti. Founga 'uluaki ko ho holoki e fakamole, founga hono uá ko e to e tātaki mai ha pa'anga mei ha feitu'u kehe. 'A ia ko e tātaki pa'anga ko ia 'oku fai 'aki e tu'uaki atu he Pule'anga ha ngaahi pōnite 'a ē na'e fakahoko he Pule'anga he ngāue ko ia. 'E 'omai leva 'a e pa'anga ko ia 'o fakalava'i 'aki e tō nounou. 'Oku 'i ai mo e founga 'e taha ko e, 'o kapau 'oku 'ikai ke fiema'u he Pule'anga ke holoki 'enua fakamolé. Ko e nō 'a ia 'e malava pē ke nō e Pule'anga mei muli. 'Omāi e nō ko ia ke lava ai, ke *top up* 'aki e pa'anga fakamole ko eni e Pule'anga. Ka 'oku mahino koe'uhī ko e faingata'a'ia ko eni e Pule'anga he 'oku 'osi tu'u 'etau lēvolo ko eni 'a e nō 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki. Pea na'e 'osi me'a ki ai e Fakafofonga Nōpele ko eni 'o Tongatapu ko e 'Eiki Palēmia Mālōlō na'e 'i ai e līpooti mei he *IMF* 'oku tu'u 'a Tonga ni he *debt distress* pea 'i he'ene pehē 'oku 'i ai e fale'i na'e 'ave ki he Pule'anga ke 'oua to e fai ha nō. Pea ko u tui mahalo ko e 'uhinga ia na'e fakakaukau fakapotopoto ai e 'Eiki Minisitā Pa'anga ke 'oua 'e nō kae tu'uaki atu ha ngaahi pōnite. 'A ia na'e tu'uaki atu e 15 miliona pea 'oku 'i ai mo e 'ū pōnite 'ai ke tu'uaki

atu 'i he ta'u fakapa'anga fo'ou. Ka ko e pōnite 'oku meimei hangē pē ha nō. Ko hono faikehekehe pē 'oku 'ikai ke, 'oku tā *interest* kae 'ikai ke tā mo e *principle* 'i he fo'i ta'u ko ē 'oku fakatau atu ai e pōnitē. 'A ia ko hono fakalea 'e tahá ko e *borrow* pē ko e tānaki mai pē pa'anga kae toki totongi atu ha ta'u 'e fiha 'i he kaha'u.

'A ia ko e natula ia ko ē 'oku 'i ai ko ē 'etau, 'a e tu'unga ko ē fiema'u pa'anga ko ē Pule'angá, pea koe'uhī ko e *COVID-19* 'oku ta'epau pē 'e to e ake hake 'a e *economy* ki ha tu'unga 'oku fakafiemālie ki he tānaki pa'anga he 'oku to e 'omai pē setisitika mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e tupu ko ē *GDP* 'oku *negative*. 'A ia 'oku mahino ia 'oku 'ikai ke tupu 'a e ngāue faka'ikonōmika e fonua 'oku holo. 'A ia ko 'ene holo ko ia te tau fefee'i leva ke fakapalanisi 'a e ngaahi fiema'ú mo e ivi ko ē 'oku tau ma'u? Ko e fehu'i eni 'oku fehu'ia 'i ha Pule'anga pē 'i māmani. 'Oku 'i ai e ngaahi Pule'anga 'oku nau *print* pē nautolu e pa'anga. Ka ko e taimi ko ē 'oku te *print* ai e pa'anga 'oku holo leva e mahu'inga e pa'anga he koe'uhī 'oku lahi e pa'anga. 'A ia 'oku ui ia ko e *inflation*. Ka ko e, ko 'eku fakafoki mai ko ē ki he 'ū *priority* ko ē 'oku 'omai ko ē he Pule'anga fika 'uluaki e mo'uilelei, ua ki ai hono tau'i e faito'o konatapú, tolu 'a e ako lelei e fonuá, fā ko e tupu faka'ikonōmiká, nima, ko e ngaahi ngāue lalahi ...

<009>

Taimi: 1415-1420

Lord Fakafanua: ... pē ko e tanu halá mo e *Infrastructure* mo e 'ū me'a pehē. Ono ko e *energy* pē ko e ma'u'anga ivi 'uhilá. Pea 'oku fakataha'i ia 'i he *MEIDECC* pea mo e ngaahi feliuliu'aki ko ē he 'eá mo e 'ū me'a pehē. Fitu leva *public sector reform* pē ko hono fakalelei'i 'a e ngāue ko eni 'oku fakahoko ko ē 'i he *public sector*.

'A ia 'oku fakafehoanaki leva e Patiseti pē 'oku fakamamafa ki fē fakatatau ki he *priority* ko ē 'oku tuku mai he Pule'angá. 'A ia kapau 'oku fika 'uluaki e *priority* 'a e Pule'angá 'i he mo'ui lelei 'oku tonu leva ke lahi e Patiseti 'oku 'ave ki he mo'ui lelei pe ko e *COVID*. Pea 'i he Patiseti ko eni 'oku tau sio peseti 'e 11.9 mei he *recurrent Budget* 'oku 'ave ki he mo'ui lelei. 'A ia 'oku fakafuofua ia ki he 70 miliona. 'I he'eku vakaí 'oku sai pea 'oku fe'unga pē ia pea mo e kuonga ni.

Tau hoko hifo leva ke u lave atu ki he *priority* fika uá hono tau'i ko eni e faito'o konatapú he fonua ni. Ko e 29.3 miliona 'oku to'o mei he *recurrent Budget* ka ko e 29.3 ko iá 'oku vahevahe mei ai 'a e Patiseti ngāue 'oku 'ave ki he Polisi, Tau Malu'i 'Ene 'Afió, *Internal Affair*. Kātoa e 'ū kupu fekau'aki ko eni, 'oku fakanaunau'i kinautolu ke nau tau'i e faito'o konatapú. 'A ia ko e 29.32 miliona ko eni 'oku tānaki ki ai 'a e 14 miliona ko e pa'anga ia mei he *development* pē ko ha pa'anga tokoni. 'A ia ko e pa'anga ko ē 'oku tau 'ave ke tau'i 'aki 'a e faito'o konatapú 'oku fakakātoa he Patiseti ko eni ko e 43 miliona. 43 miliona ki he'etau *priority* fika uá, 124 miliona fakakātoa ki he *COVID* mo e mo'ui lelei. Ko 'eku feinga pē ke u fakatātā atu 'a e *priority* pea mo e pa'anga 'oku tau hanga 'o fakahū ke fakamahu'inga'i 'aki 'a e *priority* ko iá.

Tau hoko hifo leva ki he *priority* fika tolú 'a ia ko e akó. 55.6 miliona pea 'oku tau 'osi lave'i pē ko e 55.6 miliona ko eni meimei ko e peseti lahi 'a e pa'anga ko eni ko e vahe ngāue pē 'a e kau ngāue 'i he *education* pea to e si'i leva mei ai ko e naunau ki he akó.

Fehu'ia 'uhinga 'oku si'isi'i pa'anga vahea ki he Potungāue Toutai mo e Ngoue

Priority fika fā ko e langa fakalalakaka. 24.77 miliona mei he *recurrent* pea ko e pa'anga tokoni ko ē mei mulí 12.4 miliona. Ko e pa'anga eni 'oku 'ave ki he ngaahi ngāue ko eni 'a e 'Eiki Minisitā ko eni ki he Ngoue mo e Toutai 'oku si'isi'i. Tau fanongo pē he taimi ko ē 'oku feme'a'aki ai e Hou'eiki pea 'oku 'omai he Pule'angá ko e hā e *priority* lahi taha ko eni 'e tolu he fonuá. 'Oku fa'a 'omai ko e ngoué mo e toutai, ua ki ai ko e takimamatá. Ko e ngaahi ngāue'anga ia mo e ngaahi sekita 'e lava ke tupu ai e *economy* pea mo tupu hake ke lahi e tñaki pa'anga ko eni e Pule'angá. 'A ia 'oku ou fakafehu'ia 'e au 'a e 'uhinga 'oku si'isi'i ai 'a e pa'anga 'oku *allocate* 'e he Pule'angá ki he tufa 'ekonomika ko ē fonuá. He koe'uhí kapau 'oku hulu'i he Pule'angá 'oku 'ai ke holo 'a e pa'anga tñaki tonu leva ke nau hanga 'o fakai'ia' i e ni'ihí te nau hanga 'o totongi e pa'anga tukuhaú. Pea 'oku 'osi mahino pē ko e, 'oku 'i ai e Patiseti 'a e Pule'angá ko e 60 miliona 'oku nau ui ko e *COVID-19 stimulus package*.

Tui tonu hanga ke 'i ai ha ola mei he tufa e 60 miliona ki he sekitoa taautaha

Ko e taumu'a ha *stimulus package* ke ne hanga 'o fakafoki 'a e ivi 'o e *private sector* ki he tu'unga na'e 'i ai kimu'a pea tō mai 'a e mahaki ko ení. 'A ia 'o kapau ko e ivi ko eni 'a e sekita ko ē *tourism* takimamatá ko e sekita ko ē fe'alu'aki foki ko eni fakalotofonuá, 'o kapau na'e tu'u 'enau *economic output* tau pehē pē 'ave ha fo'i fika 'i he 5 milioná. Pea tau mai e *COVID-19* ...

<002>

Taimi: 1420-1425

Lord Fakafanua: ...holo hifo ē fo'i ivi ko iá mei he 5 'o 1 miliona pē. Ko e *stimulus package* 'oku tonu ke ne hanga 'o fakafoki nautolu mei he 1 ki he 5, hē ko 'ene foki pē ki he 5, 'e malava leva ke hoko atu 'a e tñaki pa'anga 'a e Pule'angá 'o fakatatau ki he faka'amu 'a e Pule'anga kimu'á pea tō mai 'a e ngaahi peau kula ko ení. Pea 'oku 'osi fakamatala mai pē 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e 60 miliona ko e *stimulus package* kuo 'osi tufa e 3 miliona. Pea kuo u tui 'osi mea'i pē 'e he Hou'eiki 'oku 'i ai 'a e ni'ihí 'oku nau 'osi ma'u 'a e ngaahi monū'ia ko 'ení. Mahalo 'oku kamata he uangeau nimanoa, hiki hake pē 'o nimangeau tupu.

Ka ko e pa'anga ko ē 'oku tufá 'oku fiema'u ke ai ha ola lelei 'e ma'u mei ai. 'A ia kapau 'e tufa ē pa'anga ko eni pea iku 'o 'ikai ke foki 'a e ivi ngāue ko ē 'a e *private sector* ki he tu'unga na'e 'i ai kimu'á pea tō mai ē *COVID-19*. Pa'anga mole leva ia, maumau 'etau pa'anga hono fakamole he fo'i *scheme* ko ia. 'A ia 'oku fiema'u ia ke tau fakamamafa ki ha fa'ahinga founa te ne hanga 'o ma'u 'a e ola 'oku fiema'ú kae 'oua fakafiemālie'i pē kitautolu 'i he 'ahó ni.

Hāngē ko e toutou fakamalanga ko eni 'a e 'Eiki Fakafofonga Nōpele ko ē 'o Ha'apai. Fiema'u ia ke tau hanga 'o fakapotopoto'i 'a e ki'i ivi 'oku tau ma'u he 'aho ni he 'oku ta'epau 'a e kaha'ú. Te tau fakamole he taimi ni ke ma'u 'a 'etau fiema'u e 'aho ni kae ta'epau ē kaha'u? Pē te tau puke e ki'i ivi ko ē 'oku toe ke tolonga 'i he kaha'ú he 'oku ta'epau.

Pea na'u ngata pē 'i he 6, ka ko e *priority* Fika 7 ko ē 'oku 'omai ko ē hē Pule'angá ko e *Public Sector Reform* pea na'u mālie'ia he fakamalanga 'a Tongatapu 5 he koe'uhi ko e 'Eiki Minisita Mālōlō, pea na'e *CEO* 'i he Ngōué, 'oku ne mahino'i 'a e ngaahi palopalema 'oku fe'ao mai 'i he *Public Sector*. Pea na'e fakamālanga 'a Tongatapu 1 ki he fakafalala ko eni 'a e Pule'anga ki he ngaahi tokoni mei muli. Ka 'oku ou fiema'u ke fakafoki 'etau feme'a'aki ki he 'uhinga 'oku tau fakafalala ai 'i he 'aho ní.

'UHINGA 'OKU FAKAFALALA AI PULE'ANGA HE NGAHI TOKONI MEI MULI

'I he 2008, 2007, na'e tō mai 'a e faingata'a faka'ekonōmika ko e *global of financial crisis*, pea na'e holo ai 'a e pa'anga hū mai mei he lī pa'anga ko eni 'a e kāinga ko e 'i muli ki Tongá 'a 'etau *remittances* ki he tu'unga na'e hāngē pē ko e 'aho ní. Nounou 'a e pa'anga tānaki ko eni 'a e Pule'anga 'i hono fakafehoanaki mo e pa'anga fakamolé. Pea na'e *step in* leva he taimi ko ia 'etau ngaahi *donor partner* 'o fakahū mai 'a e me'a ko e *budget support* ke fakalava 'aki 'a e pa'anga ngāue 'a e Pule'anga.

Pea kamata mei ai, a'u mai ki he 2010, 2015, 2020 'eni, 'oku foki 'a e pa'anga tānaki ki he tu'unga *normal*, 'oku laka ia he tu'unga na'e 'i ai he 2007 ka 'oku kei hoko atu pe 'a e fakafalala 'a e Pule'anga ki he *budget support*. Pea 'osi 'a e *global financial crisis* ko ē he 2008, tau a'u mai eni ki he kamata'anga 2020, ko e fu'u fakatamaki fakamāmani lahi eni 'e taha kuo a'u mai ki Tonga ni, 'a e *COVID-19*. 'Oku te'eki ai pē ke lava 'a Tonga ia 'o tu'u ve'e ua 'i ai pē ke tau'ataina fakapa'anga, he 'oku tau kei fakafalala pe 'i he *budget support*. Pea ko eni 'oku 'osi mahino 'oku holo 'a e pa'anga tānaki ko eni 'a e Pule'anga, 'oku tau kei fiema'u pē 'a e *budget support*.

Fakamālō'ia tokoni fakahoko mai mei hotau ngaahi hoa ngāue he fakalalakala

Pea kuo u fakamālō ki he ngaahi kupu fengāue'aki ko eni 'i he 'enau kei fie tokoni, he koe'uhi 'o kapau 'e nounou 'a e pa'anga tānaki 'a e Pule'anga pea 'ikai lava 'o vahe 'a e *Public Sector*, ko e fu'u palopalema lahi ange ia. 'E lahi ange ia kapau 'e 'ikai lava e Pule'anga 'o tānaki e Pa'anga ke totongi 'a e vahe 'a e kau ngāue 'a e Pule'anga, he 'oku 'ova 'a e *employment* ko eni 'i he fonua ni, peseta 'e 50 'o a'u ki he 60 mahalo 'a e *employment* 'a e fonua 'oku fua 'e he Pule'anga.

<003>

Taimi: 1425-1430

Fakamamafa'i ko e tupu faka'ekonomika 'oku makatu'unga mei he sekitoa taautaha kae 'ikai ko e Pule'anga

Lord Fakafanua: ...Pea ko e poini mamafa taha 'oku ou fiema'u ke 'i mui he fakakaukau 'a e Hou'eiki Mēmipa tautefito ki he 'Eiki Palēmia ko e tupu ha *economy* 'oku 'ikai ke tupu mei he Pule'anga kā 'oku tupu mei *public private sector*. Ko e 'ū pisinisi taautaha 'ū pisinisi iiki ko e tokotaha taautaha 'oku 'i ai ha'ane ngāue 'oku ne ngāue'i pea ma'u mei ai ha'ane monū ko ia 'e tupu mei ai 'a e *economy* 'a e fonua. Hala ke tau pehē ko e tupu e *economy* e fonua mei he Pule'anga. Ko e mo'ui fakafalala'anga ia ka te tō ki he faingata'a kole ki he Pule'anga 'omai ē 'omai ē. Ko e 'uhinga ia 'oku 'i ai ai 'a e malu'i 'ū pisinisi fakapotopoto tuku ki'i pa'anga *saving*

he tafa'aki kapau 'oku 'i ai ha 'aho 'oku nau faingata'a'ia, totongi ha kautaha malu'i ka tō mai ha afā toho 'ete sieke pea fakafoki kita ki he tu'unga na'a te 'i ai kimu'a. Ko e ngaahi me'a ia 'e malava 'e he *private sector* pea ko e monū ko ē 'e ma'u mei ai 'e tānaki e ngaahi tukuhau ko ia 'e he Pule'anga. Ko e me'a 'oku tonu ke tau hanga 'o fakamamafa'i ke tau fakaivia'i 'a e *private sector*.

Fokotu'u tonu ke fai ha tokanga ki he fakahoko fatongia 'a e Pule'anga

Pea 'i he'ene pehē 'oku 'i ai 'a e mo'oni ko e *PMS* ko e *service* 'oku fakahoko he Pule'anga 'oku tonu ke fai ha tokanga ki ai lolotonga e faingata'a'ia 'a e *private sector* lolotonga e tufa pa'anga 'a e Pule'anga ke tokoni kia kinautolu 'i he taimi faingata'a 'oku fakafiemālie pē 'a e kau ngāue e Pule'anga 'oku nau vahe pē nautolu he 'aho ki he 'aho. Pea 'oku ou tui ko e poini mamafa eni na'e me'a ki ai e 'Eiki Palēmia 'i he kamata ko ē 'etau fakataha ke feilaulau mo e Hou'eiki Minisitā mo e Hou'eiki Fakafofonga e Fale Alea 'aki ha pēseti 'e 20, 'ikai ha palopalema ia ai.

'Eiki Minisitā Ako: Ki'i fakatonutonu Sea

Sea Kōmiti Kakato: 'Io fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale, fakatonutonu pē ki he me'a 'a e Fakafofonga Nōpele Ha'apai 'oku 'ikai ke fakahoko pē 'oku fakapikopiko 'a e kau ngāue faka-Pule'anga. Sea na'e 'osi fai 'a e *PMS* pea fai 'oku 'ikai ke mau 'ai pē eni 'o pehē ko ha me'a 'oku 'ai noa'ia ka ko e 'uhinga ko hono fua tautau 'o e fua fatongia 'a e ngāue faka-Pule'anga pea na'e 'i ai e ola kehe ko e 'uhinga pē Sea fakatonutonu 'oua 'e fakalukufua pehē he 'oku hala ia.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō

Lord Fakafanua: Sea ko 'eku malanga fakalukufua eni ki he Patiseti pea te u talanoa fakalukufua pē 'io 'oku 'i ai e kau ngāue 'oku ngāue lelei pea 'oku fakahoko lelei honau fatongia kā ko 'eku talanoa pē eni ia 'a'aku ki he 'imisi 'oku ma'u he kakai 'i he taimi ko ē 'oku nau sio ai ki he sēvesi 'oku fakahoko he Pule'anga pea ko 'eku talanoa fakalukufua pē au kapau te tau 'alu atu ki ha tesi ha feitu'u 'oku 'ikai ke u fie talanoa fakafo'ituitui kapau te tau ō atu ki ha potungāue pule'anga 'o sio ki he founga 'oku nau fakahoko 'enau fatongia 'e 'i ai 'a e ta'efiemālie. Pea 'oku mahino pē ia mei he 'ū lāunga 'oku fakahū ki he 'Omipatimeni te lava 'o sio ai 'oku 'i ai e me'a 'oku 'ikai ke fiemālie ki ai 'a e kakai he taimi ko ē 'oku nau 'alu ai ki he 'ū potungāue pule'anga. Pea 'oku to e *magnify* pē to e lahi ange hono hulu'i mai e me'a ko ia 'i he 'aho ni koe'uhī 'oku to e tō 'a e Hou'eiki 'a e kakai mo e fonua ki he faingata'a, he 'oku holo 'a e ma'u'anga ivi ko eni 'a e *private sector* holo e faingamālie ke kumi ha'ate ngāue hili ko ia 'oku fiemālie pē Pule'anga he koe'uhī 'oku mafai lahi ia pea 'oku kei hoko atu pē 'a e vahe e Pule'anga tatau ai pē, pē 'e mate ha pisinisi pē 'e mo'ui ha pisinisi.

Fakatokanga mahu'inga mateuteu e fonua pea 'ikai lava ke fakatoli'a fiema'u kotoa pe

Ko e me'a ia 'oku ou 'uhinga ki ai 'oku 'i ai lēvolo makehe ia mo e *privilege* 'oku ma'u he Pule'anga 'oku 'ikai ke ma'u ia 'i he tokotaha fakafo'i tuitui pea ko 'eku fakatokanga pē 'a'aku pē 'oku fai ko ē fa'ufa'u e 'ū palani mo e me'a fakamamafa pē ki he Pule'anga mo e ngāue 'a e

Pule'anga ...

<007>

Taimi: 1430-1435

Lord Fakafanua : ... ka 'oku hangē 'oku tau li'ekina, pē 'ikai ke fai ha fu'u tokanga ki he ni'ihi 'oku lahi ta'u 'enau ngāue, pea koe'uhi ko e ngaahi afā pē ko e hā fua, mole 'a e fo'i ngāue ko iá 'i he fo'i 'aho pē 'e taha. Pea 'oku tau fakamālō 'oku 'i ai 'a e Pule'anga 'oku nau fie tokoni. Ka 'oku tonu ke tau fakatokanga'i ko e tokoni ko ē 'oku 'omai 'e he Pule'angá, 'oku 'i ai 'ene ngata'anga. Pea 'oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o fakahalaki e tokoni 'oku 'omai 'e he Pule'angá. Ko 'eku fakatokanga pē 'a'aku, 'e 'ikai ke tau lava 'o feau 'a e fiema'u 'a e tokotaha kotoa pē. Pea kapau te tau fakafoki ki he Tō Folofola ko ia 'Ene 'Afió, fiema'u ia ke tau hangē ko e kau *nuns*, ke tau mateuteu. Ko e me'a pē ia na'a ku 'uhinga ki ai Sea, na'e 'ikai ke u 'uhinga au, 'oku kovi 'a e fua fatongia 'a e kau ngāue Pule'angá.

Tokanga ke fakahoa pa'anga 'oku fakamole mo e sevesi 'oku fakahoko

Ko e *Public Sector Reform*, 'i he patiseti ko ení, meimei 200 miliona, 199 miliona, ko e kongá 'oku 'omai mei he *Recurrent* patiseti ko e 177 miliona. Pea 'oku ou 'ilo ko e kongá lahi 'o e me'a ko ení, 'oku 'ave ia ki he hangē ko e fakalelei'i 'etau 'uhilá, na'e me'a mai pē ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá, mo e ngaahi *project* kehekehe. Ka ko e fakatokanga na'e 'omai 'e he Fakafofonga Tongatapu 5 ki he *PMS*, 'oku 'i ai 'ene mo'oni, Pea kapau te u hanga 'o fakatātā 'aki 'a e taimi na'e liliu ai 'o *restructured* hotau Pule'angá, talu mei he *redundancy*. Na'e hiki vāhenga 'a e kau ngāue ko ia 'a e Pule'angá, pea na'e *offer* 'a e *redundancy* 'o fakamālōlooi 'a e tokolahi e kau ngāue 'i he Pule'angá, koe'uhi ke holoki 'a e *wage bill*, kimu'a eni 'i he 2010. A'u mai ki he 'aho ní, to e foki 'a e *wage bill* ia 'o fakalaka 'i he tu'unga na'e 'i ai kimu'a pea tau *redundancy*, ka na'e fiema'u ke fakafehoanaki 'a e pa'anga fakamolé mo e sēvesi. Na'a tau hiki fakamole ke vahe lalahi ange 'a e *public servant* ka tau hanga 'o tukuhifo 'enau *effectiveness*, 'i hono tukuange ko ia 'i he *redundancy* he na'e 'i ai 'a e 'ū Potungāue lalahi na'e mole 'enau iví, he na'e 'alu 'a e ni'ihi ko ia na'a nau ma'u 'a e taukei ko iá he taimi ko iá. Pea to e feinga mai 'a e Pule'angá ke lang hake taukei, na'e fakafoki. Na'e fakahū 'a e kau *CEO* ke nau hanga 'o pule'i 'a e 'ū Potungāue, pea talu mei hono kamata 'a e fo'i sisitemi ko ia *CEO*, a'u mai ki he 'ahó ni, te'eki ai ke fai ha *review* ia 'e taha.

'Oku ou tui 'oku 'osi mea'i pē ia 'e he Fakafofonga Tongatapu 5, ko 'ete *CEO* pē 'i ha Potungāue, 'oku 'i ai e *review*, fakafou, tu'uaki fo'ou, makatu'unga 'i he'ene ngāué fakatatau ki he *KPI Key Performance Indicator* 'i he *contract*.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea kau ki'i fakatonutonu atu 'a e 'Eiki Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea mo e Fale 'eiki 'Eiki Sea. Na'a ku toki fakahoko atu pē 'Eiki Sea, ko e *contract* ko ia 'a e kau *CEO*, ta'u 4, ko hono *review* ko ia 'enau *performance*, *review* fakata'u. Māhina 'e 6 kotoa pē, 'osi 'a e ta'u 'e 1, pea 'oku 'i ai leva 'a e Kōmiti tau'atāina, 'a ia ko e 'uluaki *review* 'oku fai ia 'e he 'Eiki Minisitā ko ia 'a'aná, pea mo e *PSC*, 'osi ko iá, pea 'oku toki 'omai leva ia 'o faka'osi 'e he Kōmiti fakalūkufua ki hono fakamā'opo'opo 'a e

performance 'a e kau *CEO* 'i he ta'u ngāue kotoa pē. Pea 'oku lava 'o fakahoko ia, pea 'oku 'i ai mo e ngaahi *grade* 'oku fai'aki 'e he *PMS* peseti 'e 3, peseti 'e 5, peseti 'e 7, pea 'oku fakahoko 'o fakatatau ki he fua fatongia 'a ia 'oku fakamatala mahino 'i he'enau *contract* ngāué 'Eiki Sea, mālō 'aupito.

Tui na'e taumu'a fokotu'u CEO ke hiki sevesi e ngāue kimu'a mei he ta'u ki he ta'u

Lord Fakafanua : Mālō Sea, ko e founa ngāue ena 'oku me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá. Ka ko e ola ko ia hono fa'u ko eni 'a e *CEO* na'e taumu'a ke fakalalakaka 'a e ngāué kimu'a. Pea na'e 'uhinga na'e fa'u ai 'a e *PMS* mo e 'ū founa ngāue ko ia 'oku me'a mai ki ai 'a e Minisitā Pa'anga...

<008>

Taimi: 1435-1440

Lord Fakafanua: Ke laka e ngāue kimu'a ke faka'ai'ai 'a e *CEO* ke ne taki e Potungāué ke laka 'enau hiki 'enau sevesi mei he ta'u ki he ta'u. Ka 'oku hangē pē ko e me'a 'oku mou 'osi mea'i 'oku si'isi'i ke tau sio 'oku hiki ha sevesi. Tukukehe e ngaahi Potungāue 'oku lelei 'aupito 'enau fuafatongia 'i he ngaahi ta'u kimui ni. Ka ko e kongā lahi 'oku tau sió pea na'e 'osi fakatātā 'aki pē he Fakafofonga Tongatapu 5 ki he Potungāue Ngoue 'o kapau na'e tu'u ha tāketi ke ma'u e ola 'oku fiema'u 'e tānaki pē ua kilu ia, ka koe'uhī 'oku 'ikai ke fai 'a e ngāue ko eni 'oku 'i ai e mole 'i he faingamālie. Pea ko u tui ko e langa fakakaukau ko eni 'e tokoni atu pē ki he Pule'anga 'i he taimi ko ē 'oku nau fakahoko ai 'enau fatongia.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea. 'E lava ke u ki'i tokoni atu ki he 'Eiki Nōpele?

Lord Fakafanua: Tali pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngoue: Kole fakamolemole atu ki he Feitu'u na. 'Oku mau lolotonga lele he taimi ni he me'a 'a e Minisitā Mālōlō. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha tāketi ia 'a'ana na'e fokotu'u ai fakamolemole atu ki he Feitu'u na. 'E toki 'osi ia pea toki fai e fokotu'u me'a ko eni ko ē 'oku ne me'a ange ki ai, kamata ia he Patiseti ko eni 2019 ki he 2020. Tau kei lele pē eni he me'a ko eni he Pule'anga 'aneafí.

Lord Fakafanua: Ko ia ko u tali 'e au Sea, fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā kuo 'osi mahino 'oku 'ikai ke u tuhu au ha taha pē tukuhifo ha ngāue ha taha ka ko e anga pē eni e tānaki atu ki he me'a 'oku tonu ke fakahoko ...

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Ei fakamolemole pē Sea ko 'eku tokoni pē ki he Feitu'u na he koe'uhī 'oku ke me'a mai fakatātā atu ki he Potungāue Ngoue. Te'eki ke 'i ai ha me'a ia 'a e Potungāue Ngoue he taimi ni 'oku tau kei lele atu pē he founa ko ē 19/20 toki kamata he me'a fo'ou. Ke ke toki me'a ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā.

Ke fakatokanga'i he Pule'anga he'enau Patiseti fo'ou e fiema'u ke ngāue'i e kelekele ki he hao mo e malu e me'atokoni

Lord Fakafanua: Ko e setisitika mo'oni eni te u 'oatu. 'Oku 'ova he pēseti 'e 50 'a e kelekele ngoue'i 'oku ta'engoue'i 'i Tonga ni. Ko e setisitika eni na'e toutou Tō Folofola ki ai 'a 'Ene 'Afió he taimi ko ē 'a ē ko e *Agricultural Show*. Pea 'oku te'eki ai ke liliu e fo'i fika ko ia 'o a'u mai ki he 'aho ni pea ko u 'ohake ke fai ha tokanga ki ai 'a e Pule'anga 'i he'enau patiseti fo'ou. Ko e ngaahi mo'oni'i me'a pē eni ko u lave atu ki ai Sea 'oku 'ikai ke fiema'u ke mamahi ai ha Minisitā pē ko ha Minisitā Mālōlō. Ko e fo'i mo'oni'i me'a eni ke fai ha tokanga ki ai he 'oku fiema'u ke ngāue'i 'a e kelekele 'oku 'osi mahino ko e *food security* 'e palopalema 'i he kaha'u koe'uhī ko e COVID-19, pea 'oku hangē pē ko e feme'a'aki kimu'a he pongipongi ni ki he fua'i moa mo e hā fua ko e ngaahi *issue* eni tonu ke tau hanga 'o fakatokanga'i pea fakatatau pē ki he *priority* e Pule'anga ko e ngoue 'oku fika fā. Pea 'oku fakatatau ki he *priority* ko ē 'oku 'omai he Pule'anga 'oku tonu pē ke fika fā 'a e ngoue ka ko e anga pē eni e ki'i poupou vaivai atu, fakamanatu atu ki he 'Eiki Minisitā 'oku ne hanga tokanga'i e Potungāue ko eni ko e mo'ui mo e maté 'i he me'akai mo e vaí. Pea 'oku mahu'inga ke tau hanga tokanga'i makehe e me'a ko eni pea ko u manatu'i pē na'e 'i ai e Lao ki he, 'a e *Food Bill* na'e fakahū mai pea 'oku mahalo 'oku te'eki ai ke tali pē 'e to e fakafoki mai mo e 'ū Lao kehekehe fekau'aki mo e 'ū me'a kaveinga ko eni ko e Lao ki he Vaí ki hono Pule'i e Vaí 'oku mahu'inga pē ke fakatokanga'i he Hou'eiki Sea. P

ea 'oku 'i ai e ngaahi me'a fakafoki'ituitui ia 'i he 'ū voutí te u toki lave atu pē he taimi 'oku tau a'u ki ai. Ka ko e anga pē eni 'eku vakai fakalukufua Sea, ko u fakamālō atu ki ho, ma'u taimi.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Nōpele. Maama 'aupito ho'o fakamalanga fakalukufua hangē ko ho'o me'a 'oku 'ikai ke tukuaki'i e Pule'anga ka 'oku ke fakatokanga ho'o malanga fakalukufua 'a e mahu'inga e ngaahi va'a ngāue 'a e Pule'anga 'a e *public sector* hangē ko e tapa kitu'a e *private sector*. Ka ko u lave'i fakamaama lelei ke to e fakatokanga'i lelei ange he Pule'anga 'e kei Pule'anga pē ha fonua ko e fonuá 'e 'i hono Pule'anga 'i he'ene tataki 'a 'ene ngaahi va'a ngāue kotoa kitu'a 'i he *public sector* mo e *private sector*. Mālō 'aupito e malanga lelei, ko u tuku atu Hou'eiki pea kapau kuo mou fiamālie lelei te u tu'utu'uni leva ke tau 'unu. Me'a mai Fakafofonga.

<009>

Taimi: 1440-1445

Tokanga ki he hala fononga 'oku tu'unaki ke fononga ai e fonua

Mo'ale Finau: ... Fakatapu atu ki he Feitu'ú na 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki. Sea ko u tu'u hake pē ke u 'oatu e ki'i fakakaukau ko eni ke tokoni atu ki he ngāue 'oku tau fakahokó. 'Eiki Sea fakamālō atu ki he ngaahi 'ū fakalotolahi 'oku fai mai he Feitu'ú na ki he ngāue. 'Eiki Sea te u ki'i fakamalanga atu pē au 'Eiki Sea 'i he ki'i faka'uhinga na'e 'omai he Feitu'ú na 'oku 'ohake foki he Pule'angá 'a e talitau'angá ka na'e me'a mai 'a e Feitu'ú na 'Eiki Sea ki he fo'i lea faka-Pilitānia ko e *refuge* ko e malu'angá. Pea te u ki'i fakahoha'a atu 'Eiki Sea 'i he faka'uhinga 'a e Feitu'ú na ko hotau hao'angá *refuge*.

'Eiki Sea 'i he 'aho ní Hou'eiki, 'ikai ke tui 'a e motu'a ni ia ko 'etau 'i hení ko e Patisetí pē.

Fakatokanga'i 'Eiki Sea Patisetí pē. Ko 'etau 'i hení 'Eiki Sea ko e *direction* ko e hu'unga 'oku lele ki ai e fonuá. Fakamālō ki he fakamalanga na'e fai he ongo Nōpele 'a ē situ'a mei ai 'Eiki Sea. Pea ko u tui pē 'oku totonu ke 'oua 'e kina 'a e Pule'angá ke nau fanongo ki he fakatangi 'oku mau fai atú 'Eiki Sea. Ko e 'ū mata'ifiká 'Eiki Sea kuo pau ia ke fai pē hono fakakaukaua pea tali he 'oku 'uhinga 'a e mata'ifiká ko e silini langa fonua. Pea 'oku poupu e motu'a ni 'Eiki Sea fiema'u e silini. Hangē ko e me'a na'e me'a 'aki 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá fakahua na'a ku fai ke tau foki kia Sīhová na'a ne pehē, fiema'u e siliní. Mo'oni 'aupito. Sea 'oku ongo'i 'e he motu'a ni 'a e mafatukituki 'o e hingoa 'oku fakahingoa 'aki 'etau Patisetí. Pea 'oku tui 'a e motu'a ni 'Eiki Sea 'oku hanga 'e he hingoa ko ení 'o tuhu'i mai 'oku 'ikai ke tau 'i hení ko e Patisetí pē pe ko e siliní. 'Oku 'ikai ko ha palopalema 'a e siliní 'Eiki Sea 'osi mahino pē 'oku 'i ai 'etau nounou. Mahino pē kuo hū e COVID-19 'o ne hanga 'o fakatupunga 'a e me'a ke tau fakakaukau ai. 'Eiki Sea ko e me'a ko ení 'e lava pē ke hoko ko hotau tapuaki pea lava pea hoko ko hotau mala'ia'anga 'Eiki Sea.

Sea ne u fakahoko e ki'i tohi ko ení ki Ha'apai 'anepō 'Eiki Sea. Ko u tohi ki he'eku fanga ki'i tamaiki 'oku nau lolotonga kosi mo fakama'a 'a e 'api lēsisita 'o e Tu'i Ha'apai ko Lea'aetohi. Nau hanga 'o *sent* atu 'a e ki'i la'itā ko ia Hou'eiki nau hanga 'o *sent* atu ki homou *messenger sent* atu 'a e la'itā Lea'aetohi 'i he pongipongi ni. Ko e fānau ko ení 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau vahe, lahi. 'Oku 'i ai e ni'ihī na'a nau tohi mai nau talamai, Fakafofonga ko hotau 'api masaní eni kuo lava. 'Ohake e tīpeiti 'anenai fekau'aki pea mo e tupu faka'ekonōmiká 'Eiki Sea kae tuku ke u 'oatu e me'a ko ení ko hono 'uhingá he 'oku ne hanga 'o fakafoki 'eku fakakaukau ki he taki 'oku ne fakakaukau'i 'a e langa fonuá. Fakamālō ki he Palēmiá hono 'omai e fakahuafa e Lulutaí. Ko u tui pē 'oku 'afio mai pē 'Ene 'Afio ki he'etau ngāue 'oku faí he ko e Tu'i 'oku tokanga. Tokanga'i he motu'a ni 'Eiki Sea 'oku 'i ai pē taimi 'oku ou fa'a lele atu 'i kolo fetaulaki mo e ha'elē 'oku ha'u. Ko 'eku tuí 'oku vilo 'Ene 'Afio 'afio ki Tonga ke mahino pē 'oku tatau 'etau siliní mo e ngāue 'oku tau faí. Ko e *value* ko 'etau pehē 'ai pē ko e *value for money* ko e hā hono fa'ahinga fakalea ke mahino kapau 'oku 60,000 'eku vahé te u ngāue faka-Fale Alea ke a'u ki he 60,000. Na'e 'ohake 'a e me'a ko ení 'i he ngaahi uike kuo maliu atú 'Eiki Sea.

Kae kehe te u foki ki he me'a ko ení he 'oku mafatukituki kiate au 'a e me'a ko ení 'oku 'ikai ko e siliní ia. Tuku e siliní ia hē kuo pau ke paasi ia. Tau foki mai angé ki he *direction* 'a ē ko ē 'oku hu'u ki ai e fonuá. Ko e hā e fo'i nota 'oku tau tā he 'aho ni ke tu'u 'etau fānau ha 'aho pea nau tuhu pea nau pehē ko 'enau *forefathers* ko 'enau ngaahi tamaí na'a nau fakapotopoto. Na'e 'ikai ke nau siokita. Na'a ku lave 'anenai kole fakamolemole pē ki he Minisitā Ngoué kapau na'e 'i ai ha lea na'e tō kitu'a na'e 'ohake 'e he Minisitā e me'a 'oku mo'oni 'a e silini na'e 'ave ki Ha'apai. Mea'i pē he Feitu'ú na 'Eiki Sea na'e fakahoko 'a e konifelenisi homou siasí ki Ha'apai he ta'u ko iá 'ikai ke 'i ai ha silini 'i he'eku vouti he 'ofisi Kōvana ke teu'i e fonua ke fenāpasi mo e finangalo 'Ene ...

<002>

Taimi: 1445-1450

Mo'ale Finau: ...'a 'Ene 'Afio. Ko e ki'i vouti ko ē 'Ofisi Kovana na'e si'isi'i, na'e 'ikai ke u folau 'Eiki Sea ki ha motu he na'u hanga 'o fakapotopoto'i ke mahino 'oku langalanga e fonua he 'osi e Afā 'o *Ian*. Pea u tohi mai leva ki he Minisita Pa'anga 'o e 'aho ko ia, 'Aisake, talaange 'omai e 1 kilu ko 'ena, tukuange e ongo Fakafofonga ia. Mai 'e ko e ke teu'i 'a Ha'apai ke teuteu

ki he tali e Fuakava mei he ‘api ko Pulela’ā, ‘api ia ‘o ‘Ene ‘Afio. ‘Oku mea’i pē ‘e he feitu’u na, kuo u tui pe na’a mou fiefia ‘i ho’omou me’a ange.

‘Eiki Minisitā Ngōue: Sea, fakamolemole pē ē Fakafofonga. ‘E sai pē ke u tokoni atu ki he feitu’u na.

Mo’ale Finau: Sai pē.

‘Eiki Minisitā Ngōue: Mou me’a ki he Lao ko eni, kuo u fie tokoni pē ki he feitu’u na. Ko e Lao ko ia ‘o e pa’anga na’e ‘osi tali ‘e he Fale Alea, na’e taumu’a ia ki he Kōmiti *develop* ko ē ‘a Ha’apai. Pea na’e fai ē hiki nima hē Fale ni, *direct* ē pa’anga ko eni ki he Kōmiti, kau Fakafofonga kātoa, kau ki ai mo e ‘Eiki Kōvana, kau mo e ni’ihi ngaahi kulupu kenau kau ki ai. Mou me’a ange ki he ‘aho ni ki he faihala ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o e ‘aho ‘aneafi pea mo e Fakafofonga, na liliu ‘a e me’a ko ē, ‘a e Lao ko ia ‘ia naua pē ‘o na ngāue’aki ki he fakakaukau ‘a e ‘Eiki Kovana ‘o e ‘aho ko ia. ‘Oku hala ia ke tau ngāue’aki ‘a e founa ko ia.

Mo’ale Finau: Malo ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Ngōue: Tonu ange pē kapau na’a mo *vire* ha pa’anga mei ha feitu’u ‘e taha ‘o ‘ave ki he feitu’u ko ē.’oku ke me’a ai, he ko e taimi ia ‘o e Feitu’u na.

Mo’ale Finau: Tuku pē ia ai Sea, tuku pē ia ai.

‘Eiki Minisitā Ngōue: ‘Ikai ko ‘eku tokoni atu pē ‘aku ki he feitu’u na ke ke mea’i.

Mo’ale Finau: ‘Io, tuku pē ia ai, mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngōue: ‘Oua te ke tuputāmaki.

Mo’ale Finau: ‘Ikai, ‘oku ou fakamālō atu.

‘Eiki Minisitā Ngōue: ‘Io, mālō.

Mo’ale Finau: Tuku pē ia ‘Eiki Sea, kapau ‘oku hala pea tuku ke u fua.

Sea Kōmiti Kākato: Fakama’opo’opo mai ē mālanga.

Mo’ale Finau: Kimu’a hē taimi na’e Kovana ai ‘a e Tu’iha’angana.

Sea Kōmiti Kākato: Fakafofonga fakamolemole, fakamā’opo’opo mai ho’o me’a mālanga koe’uhinga ka e hoko atu ke fai ‘etau ngāue.

Mo’ale Finau: Ko ia. Sea kae tuku mu’a ke u tali atu hē ‘oku ‘ave ‘i he ‘ea ‘ene fakahoha’a. Kimu’a atu ‘Eiki Sea he Kōvana ‘a e Tu’iha’angana. Ko e silini ko eni na’e ‘i he Kovana pē ia. Pea toki ‘i ai ‘ene foki mai ki he ongo Fakafofonga hē ‘oku ui pē ia ko e *Ha’apai Development Fund*. ‘Oku ‘ikai ke sipela mai ia ai pe ko hai ‘oku ‘ave ki ai. Ko e me’a ‘oku sipela mai ‘e he Lao ‘Eiki Sea ko e silini ke langa ‘a Ha’apai pea langa ke faitotonu ke a’u e silini ki he me’a ‘oku ui ko e langa fonua, kae ‘oua tētē holo pē ‘a e silini pea pulia.

‘Eiki Minisitā Ngōue: Sea, fēfē ke u tokoni ange mu’a ki he Fakafofonga fakamolemole ē Feitu’u na. ‘Oku ke me’a mai ki he ‘emau Kōmiti *development* ‘a Vava’u, founa tatau pē ia mo e founa

‘oku totonu ke mou ngāue’aki. ‘Oku ‘ikai totonu pē ngōfua ke faitu’utu’uni ‘a e ‘Eiki Kōvana ki he pa’anga ko ia. ‘Osi ‘i ai pē pa’anga fakatatau mo e Lao ko eni, kapau te mou me’a hifo te tau faka-fo’i vouti, pea te mou me’a leva ki he vouti ‘a Ha’apai, Kōvana Ha’apai ‘oku ‘i ai pē hono me’a.

Lord Tu’iha’angana: Sea, kātaki ki’i fakatonutonu atu, ko e ’uhinga pē Sea he ‘oku kau atu hoku hingoa ‘i he fakamalanga. ‘Eiki Sea ‘ikai foki ke u ‘amanaki ke to e fai ha, ngaahi me’a ko eni, ka ko ‘eku fakatonutonu atu pē ‘aku ia ‘a e me’a ko ē ‘a e Fika 12 he taimi na’a ku Kōvana ai, na’e ‘i he ‘Ofisi Kōvana ‘a e Pa’anga ko eni. ‘Ikai hala ia. Ko e pa’anga pē eni na’e toki fokotu’u fo’ou ‘o kamata pē ia mei he taimi na’a ku kei Kōvana ai, vahe ki he ‘u *development committee*. Ka ko e taimi ko ia, na’e Sea ‘a e Kōvana hē taimi ko ia, pea nau mavahe mai mei he Kōvana ‘o hoko ko e Fakafofonga Nōpele, na’e loto pē Pālēmia ‘aho ko ia ke u to e hoko atu pē ko e Sea ‘o e Kōmiti Ha’apai, ‘a e *Development Committee* ‘i he Fakafofonga pē. Pea hāngē pe ko e me’a ‘a e Fakafofonga 12, na’e fai ‘ena femāhino’aki, ‘ohovale mautolu hē Kōmiti kuo ‘ave ‘e he Minisitā Pa’anga ia ‘a e Pa’anga ko eni ki he ‘Ofisi e Kōvana.

Pea na’e ‘osi fai pē ngāue ki ai Sea, ko e ‘uhingá, māhino pē na’e Kōvana hē taimi ko ia ‘a e Fakafofonga 12, ka na’e fai pē ‘eku hoha’a ‘i hoku lakanga ko e Sea hē Kōmiti Ha’apai. Na’e ‘ikai ke u fu’u tokanga ko e ‘uhingá, koloa pē kiate au ‘oku tafe e pa’anga ke langa ‘aki ē Vahefonua Ha’apai. Ka ‘i he taimi tatau, na’e ‘i ai ‘a e Fakafofonga Ha’apai he taimi ko ia, ‘oku ‘i ai ‘ene taumu’a ‘ana mo ‘ene vīsone. Me’a ia na’u ongo’i ‘a e ‘ave ‘a e pa’anga ia ki he Kōvana ki hē, pea na’u fai pē hoku fatongia ‘i loto ko e Sea ‘o fai ē fakatonutonu ‘uhingá ko ‘eku ongo’i ‘oku si’i ai e Fakafofonga hē ‘oku ‘i ai ‘ene taumu’a, kuo ‘ave ia ki he Kovana ki hē. Pea na’e ‘osi fai ē fakatonutonu ko ia, pea nau hanga ‘o *request* ki he Sea ‘o e Fale Alea he ‘aho ko iá ke fai ha fakatonutonu pea ke ‘atita’i pea na’e ‘osi fai ē ‘ātita mo mai lipooti ko iá. Pea ko ‘eku ngāue pē ia na’e fakahoko ki aí, pka ko ‘eku fakatonutonu atu pē ‘a e ngaahi feme’a’akí.

<003>

Taimi: 1450-1455

Lord Tu’iha’angana: ...Mālō Sea

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Nōpele

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ki’i tokoni atu pē mu’a Sea pou pou atu pē ki he fakamatala ko eni Sea tapu mo e Feitu’u na Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e Minisitā ē ‘oku ‘i ai e pa’anga ko ena ‘oku fai ai ho’omou feme’a’aki

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ia Sea ko e me’a ia ‘oku fokoutua hake ai e motu’a ni koe’uhī ko e fai e feme’a’aki he pa’anga ko eni kae tapu mu’a pea mo e Feitu’u na Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Kōmiti Kakato ka u lavelave atu ai leva ki he pa’anga ko eni ‘oku fai ki ai e

Mo’ale Finau: Sea kole mu’a ke fai ‘eku malanga ke ‘osi kae toki ‘oange ‘aupito pē 10 ki ai Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko e ki’i fakatonutonu ko eni ‘e maama ‘aupito ange leva pea toki hoko atu e malanga ia.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ou lave’i ai ‘Eiki Minisitā pea mo e Fakafofonga ‘oku tau ‘i tu’a tautolu ia

Mo’ale Finau: Mālō Sea te u foki mai au ki he

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ka u hanga ‘o ‘oatu ko ‘eku ki’i ‘oatu nounou pē pea ‘osi

Sea Kōmiti Kakato: Taki pē taki pē ko ena kuo hoko mai

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko e tu’utu’uni ko ia ‘o e pa’anga ko eni ‘oku ‘ave ki he Fakafofonga Fale Alea he ko e

Mo’ale Finau: Sea fakamolemole kae ‘omai mu’a ‘eku totonu ke faka’osi’aki miniti ‘e 10 pea ‘oange leva ha’ane miniti ‘e 10

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Pa’anga *development* pea ko e ‘osi ko ia Sea

Mo’ale Finau: Kole pē ki he Feitu’u na pea kapau ‘e tali pea ‘ikai pea u mālōlō au

Sea Kōmiti Kakato: Sai mālō kuo mahino ‘Eiki Minisitā

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko u kole ki he Fakafofonga 12 ‘o Ha’apai me’a mu’a ki lalo ka u ‘oatu pea ‘osi pea toki me’a hake ‘o hoko atu ‘ene fakamalanga. ‘Oku ‘ave e pa’anga ko eni ki he Fakafofonga ‘o e vāhenga.

Mo’ale Finau: Sea ‘oku ou pehē ke tau hanga mu’a ‘o ako’i

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Na’e ‘ave pa’anga ko eni ki he Kōvana.

Mo’ale Finau: ‘A e Lao ho Fale lolotonga lele ‘eku miniti ‘e 10

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘Osi ko ia Sea

Sea Kōmiti Kakato: Mahino lelei kiate au ‘Eiki Minisitā mo me’a ki lalo he ko hono ‘uhinga ‘e Fakafofonga na’a ku tukuange atu na’a ku lave’i te ke me’a mai ‘i he me’a ko eni ‘oku tau ngāue ai. To e fai ho takai ‘au ia ‘o mama’o pea ke tohoaki’i ‘a e ‘ū me’a ko ena mei tu’a ko e ‘atunga ena ‘oku hangē ha tau ko ē na’e fai ‘i *Vietnam* ‘ikai ha ‘uhinga na’e fai ai ‘a e tau ko e ō noa’ia pē ki ai.

Mo’ale Finau: Mālō ‘aupito Sea e fakamaama

Sea Kōmiti Kakato: Foki mai ki he’etau ngāue

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko e ki’i fakatonutonu pē ke ‘osi ai leva

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io faka’ofa’ofa ‘aupito ho’o ngaahi me’a ki he langa fokotu’utu’u e ngāue pa’anga e Pule’anga ki Ha’apai ‘oua te ke to e foki ki hē ko hono ‘uhinga ‘e to e fai e ngaahi tālanga ia ‘i tu’a ia ‘oku ‘ikai ke fe’unga ia mo eni.

Mo’ale Finau: Mālō ‘Eiki Sea. Sea ko u kole fakamolemole pē he foki ka na’e tupunga pē foki e foki ko hono ‘ohake pea ko eni kuo ‘osi

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ka u faka’osi atu pē

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā mahino ‘aupito ho’o *portfolio* ‘au ki he motu’a ni kae tukuange ke si’i ‘osi ki’i manava faka’osi e Fakafofonga ko e ‘uhinga te ke toki pule’i atu koe ka lava e Lao ko eni. Ka ke fakafoki ki he me’a ko ē ‘oku ‘uhinga ai e me’a mai ‘a e Feitu’u na ‘Eiki Minisitā

Mo’ale Finau: Sea kātaki pē Sea he foki e me’a ni mo’oni pē Feitu’u na ka ko e ‘atunga ia e mo’ui hotau Fale ni kuo pau pē ke... Sea te u foki ki he’eku me’a ko eni ‘oatu pē ‘eku pou pou ki he Pule’anga ko eni. ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e ki’i himi na’e ngāue’aki ‘i he 2010 ko ‘ene ‘osi pē fanga ki’i talanoa ko eni Sea kuo ‘osi ‘eku tipeiti mahino kiate au ‘oku ‘ikai ke u tui au ‘e to e liliu ‘a e fakakaukau ‘a e Hou’eiki Minisitā mei he’enu me’a ‘oku nau tāketi ki ai.

Tapou ke tui e Pule’anga ki he akonaki Tu’i mahu’inga ki he mateuteu hangē ko ē taupo’ou poto

Sea totonu kapau ‘oku nau tui ki he fakahuafa ‘e he Tu’i ‘a e Lulutai tonu ke nau tui ki he taupo’ou poto ‘a ē na’e talamai ‘e he ‘Ene ‘Afio, tui ki ai he ‘oku ‘uhinga ‘a e taupo’ou poto na’e tātaki e me’a mahu’inga ke tuku ki he taimi mahu’inga taimi ‘e ha’ele mai ai ‘a e ‘Eiki Ta’ane ko e ‘uhinga ia lea ‘a ‘Ene ‘Afio. Pea tātaki ‘ikai ke tātaki ‘o tupunga ai e faingata’a ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ke u loto ‘Eiki Sea ke u to e fu’u to’o fakataautaha hake ‘a e fu’u me’a ‘oku nofo he ‘atamai e motu’a ni mo e me’a ‘oku ou ‘ilo, ‘ikai ke u tui ‘oku to e ‘i ai hano fu’u ‘aonga ke ‘ohake he Fale ni. Ko e me’a pē ‘oku ou fakatokanga ki ai Hou’eiki ko e ki’i hiimi ‘i he 2010 ‘oku ou fa’a ‘alu ma’u pē ki he ki’i feitu’u na’a ku nofo ma’u pē ai mo e Palēmia kuo mālōlō hūfanga pē he fakatapu kae tuku pē ke ‘oatu na’e ‘i ai pē ki’i tokotaha na’a mau toko tolu ma’u pē te’eki ke haafe 9 mau hū ki ai te mau nofo ai pē te mau toki foki pē ki he 6 ‘i he taimi ngāue ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Eiki Sea kole ke u ki’i malanga ā au he Patiseti

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea ko ‘eku malanga eni tali tau’anga

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ‘Eiki Minisitā ē ‘oku fie malanga ia he Patiseti.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Ikai ko u fie malanga pē au he Patiseti ‘oku ‘i ai e ki’i me’a ‘oku ou mo’utāfu’ua ai he ngaahi malanga ko ē na’e toki ‘osi

Mo’ale Finau: ‘Eiki Minisitā ko ‘ene ‘osi pē eni kuo afe atu kia koe

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā kuo mei ‘osi ‘etau taimi

‘Eiki Minisitā Polisi: Te u ki’i tokoni atu ka ke toki faka’osi

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea tuku mai mu’a ke u ‘osi toe pē ‘eku miniti ‘e tolu fakamolemole

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Io pe’i sai pē ia ‘ikai ke tali ‘e ia e tokoni

<007>

Taimi: 1455-1500

Mo’ale Finau: Ko e poini ‘oku ‘oatu ‘Eiki Sea ko ‘emau ‘alu he taimi ngāue foki he taimi tuku neongo ko Fale Alea ‘oku ikai ha’ane *job description* ‘o’ona. Ko e ki’i fo’i lea eni ko u fie vahevahe atu ke ne ‘omai e fakakaukau e lea ko eni ‘oku ou he ‘aho ni pea ‘oku lēkooti. Pehē mai ‘e he tangata’eiki kia au, Fakafofonga ‘e ‘i ai e ‘aho te u mavahe ai mei heni pe te u mate, te u fakaoli’ia mai ho’omou tata mai ‘a e koloa ‘o e fonua. Ko ‘ene lea ia na’e fai. Pea ‘alu pea u ...

‘Eiki Minisita Polisi: Sea

Mo’ale Finau: Te u ‘alu ka te u fakaoli’ia mai ho’omou tili he koloa e fonua.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai

Mo’ale Finau: mo ho’omou kākā’ai e koloa ‘a e fonua

‘Eiki Minisita Polisi: Ko ‘eku fakatonutonu atu

Mo’ale Finau: Ko ‘ene lea eni na’e fai kiate au pea ko u fie vahevahe atu he Fale ni ke ma’a hoku toto.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu e Fakafofonga.

‘Eiki Minisita Ngoue: Sea ‘ai ke u ki’i fakatonutonu atu ‘a e Fakafofonga, mo’oni ‘aupito ‘a e tangata’eiki ‘oku ke mea’i ‘a e fu’u fale na’e langa hē na’e 1 kilu ki he tau’anga me’alele. ‘Oku ke mea’i ‘a e me’a ko ia? ‘Oku ke mea’i ‘a e ‘u kaati telefoni na’e a’u ‘o 18,000 he māhina? ‘Oku ke mea’i ‘a e me’a ko ia? Me’a ‘oku mo’oni ‘a e tangata’eiki ‘e tili.

Mo’ale Finau: Mālō Sea. Me’apango ko hono taki ka na’e ‘ikai te u ‘uhinga au ke ‘ave e me’a ki ha feitu’u ...

'Eiki Minisita Ngoue: Ko e 'uhinga ia na'e 'uhinga ki ai 'a 'Akilisi ke 'oua 'e ngāue'aki 'a e me'a ko ia. 'Oku ke mea'i 'a e me'a ko ia?

Mo'ale Finau: 'Oku 'ikai ha'aku 'ilo 'a'aku ki ha me'a pehē.

'Eiki Minisita Ngoue: Ko eni 'oku ou talaatu ke ke mea'i.

Mo'ale Finau: Kae fakamolemole pe Sea he'ikai te u 'oatu 'e au ha me'a 'oku 'ikai te u 'ilo. Ko 'eku 'omi 'a e talanoa ko eni he ko e folofola 'a 'ene 'Afio ke mou hangē ha taupo'ou poto, 'oua te mou tili he koloa 'a e fonua. Ko hono fakalea mahino ia, pea kapau 'oku 'i ai ha taha eni kapau 'oku taki hala, sai pē ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakatonutonu 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu Minisitā. Mou me'a lelei pē kuo mei 'osi 'a e taimi. Neongo pē 'oku 'ikai ke tau 'i loto he 'asenita ka 'oku ou tukuatu pē..

Tokanga 'oku kau me'a Ha'apai 12 he ta'etoka'i lahi he Fale Alea

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e fale 'eiki ni 'Eiki Sea, Ko u pehē 'e au Sea ko e kau eni he lea ta'efaka'apa'apa ho Falé. Ko e fatongia ho Falé 'Eiki Sea, ko 'enau o mai 'o vahevahe 'a e koloa ivi 'o e Pule'angá fakatatau ki he taumu'a ngāue ki he langa e fonuá ni. Ko e taumu'a ngāue eni Sea. Kapau ko e taumu'a ngāue ia 'a e Pule'anga ia kuo situ'a ko e tili, 'oku 'ikai ke u kau pehē au pea 'oku 'ikai ke u fie'ilo au ia ki ai. Ko e Pule'anga 'o e 'aho ní 'Eiki Sea ko 'enau o mai eni mo 'enau fokotu'utu'u ngāue ki he langa 'o e fonuá, pea ko hono vahevahe eni 'oku 'omai ke talanoa'i mo tipeiti'i. Tuku e tilí ia Sea. Ko e sēniti kotoa pē 'oku fakamoleki he Fale ko ení, sēniti 'e taha kotoa pē 'a e Pule'angá 'oku tānaki 'oku fakamafai'i 'e he Fale ko ení 'a e founa ke fakamole ki aí, mo e ngaahi polokalama ke 'ave ki ai. 'Oku 'ikai ko ha tili ia. Mālō 'Eiki Sea.

Mō'ale Finau : Sea, fakatokanga'i 'eku fakaleá na'e 'ikai ke u hanga 'o tuhu'i ha taha heni 'oku tili. Ko e 'oatu 'eku fakamalangá 'Eiki Sea, ko e fakamalanga, ko e me'a ko ia na'e 'omai 'e he 'Ene 'Afio, mou hangē he taupo'ou potó, ko e 'uhinga 'Ene 'Afió, 'oua na'a mou ō 'o kākāa'i 'a e koloa 'a e fonuá. Ko 'eku fakamalanga ia.

'Eiki Minisitā Polisi : Sea 'ai mu'a ke u ki'i tokoni ange pē.

Sea Kōmiti Kakato : Toe pē miniti 'e 1 pea tau mālōlō.

'Eiki Minisitā Polisi : Ko e 'oange pē 'a e ki'i fo'i miniti 'e taha ko ení he 'e mahu'inga 'a e ki'i fo'i miniti 'e taha faka'osi ia ko ení ki ai. 'Oku 'uhinga 'emau ngāue ko ení, ko e kau taaupo'ou ko ia na' na'e 'ikai hū feinga'i ke fakalelei'i. Ko e 'uhingá ia ke 'oua 'e liaki ē, 'oua 'e li'aki 'a e li'ekina. Ko e ki'i tokoni pē ia.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Fakafofonga.

Mō'ale Finau : 'Oku ou fakamālō pē au 'oku ou tali pē 'e au 'Eiki Sea. Fakatokanga'i ange Hou'eiki 'oua mu'a te mou tuputāmaki ke mou pehē 'oku ou 'ohake he fakamaau fakahangatonu ki ha taha he Falé ni. 'Ikai. 'Eiki Sea ko hotau fatongiá, ko e hā 'a e *direction* 'oku 'omai 'e he Palēmia mo e kau Minisitā, ko e *direction* ia te tau paasi ki he'etau fānau mo 'etau fānau, he kaha'u. Ko hono 'uhinga ia na'a ku lea ai 'aneuhu, 'anenai 'oku 'ikai ko e siliní, ko e *direction*. Pea ko ē kuo tau fanongo kātoa Sea ki he ngaahi tukutukulaumea kuo 'omai, ko 'etau me'a'ofa ia ma'a e kaha'ú. Ko e me'a ia 'oku tau paasi ma'a e kaha'ú 'Eiki Sea. 'Oku ou fakahā atu ki he Feitu'ú na mo e faka'apa'apa ki he Hou'eiki, na'a ku lave 'anenai vave pē ki he 'ilo'i 'e he kau ngāue 'etau ngāué. Ne 'i ai 'a e 'uhinga mālohi ki ai 'Eiki Sea. Ko 'etau nofo ko ení ko e kau taki kotoa he fonuá ni 'oku ai 'enau kau ngāue, sekelitali ko e kalake. 'Oku nau 'ilo lelei 'etau fua hotau fatongia 'Eiki Sea. 'E 'ikai ke tau lava kitautolu 'o kalo, te tau ōmai 'o fakafekiki heni ko hai 'oku faihalá. Kata mai 'a e kau ngāue mei pangikē, kata mai mei he *procurement*, kata mai mei he 'Ofisi Kōvaná, kata mai mei he 'Ofisi Fale Aleá. Ko 'eku 'uhinga 'aku 'Eiki Sea ki he me'a ko ení, 'oku 'ikai ko e patiseti ko e *direction* 'oku tau pu'aki he Fale ko ení...

<008>

Taimi: 1500-1505

Mo'ale Finau: Ko 'etau me'a'ofa ia ma'a 'etau fānau he kaha'ú pea 'e ai e 'aho te nau tu'u te nau tuhu mai te nau pehē ko 'emau ngaahi tamaí na'a nau fai fakamāatoato, na'a nau fakapotopoto ko e koloa eni na'a nau paasi mai kia kitautolu. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga. Tau mālōlō ai he fo'i *direction* ko ia.

(*Pea na'e ki'i mālōlō ai*)

<009>

Taimi: 1520-1525

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Kōmiti Kakatō. (*Lord Tu'i'āfitu*)

Sea Kōmiti Kakato: Mālō homou laumālie Hou'eiki. Mālō e fai 'etau ngāué 'o a'u mai ki he taimi ko ení. Ko u lave'i kuo lava e ngaahi feme'a'aki, maama kiate au e feme'a'aki hetau Fakamatala Patiseti 'i he *Budget Statement*. Ka ko u lave'i Hou'eiki kuo kamata ke mou 'unu moutolu ki loto ka ko u pehē tau fononga ā.

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole mu'a ka u ki'i fakahoha'a nounou atu.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea e Kōmiti Kakatō. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakatō. Faka'apa'apa ki he 'Eiki Palēmiá. Sea ko e kole eni ia ke faingamālie ke fai atu ha ki'i malanga. 'Eiki Sea ke ke angalelei Hou'eiki ko e tohi Fakamatala Patiseti ko ení makehe mei he'ene mātolú 'oku mohu hono ngaahi kakanó pea na'e 'oange ki ai 'a e taimi ta'efakangatangata ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá ke me'a mai ai. Ko e fokoutua atu 'a e

mātu'a ni 'Eiki Sea 'oku mau toko hiva, toko hiva mo e tēpile ko ē. Ko 'emau kolé ha ki'i taimi ke tukuange mu'a ke fai atu hamau ki'i toumōliliu ai Sea ke ma'ala'ala ko hono 'uhingá 'oku 'i ai 'a e ngaahi kongokonga'i fakamatala 'oku mau loto ke taki e fakamatalá ki ai pea ke 'omi mu'a ha fakamaama pau mei he Hou'eiki Pule'angá ke tokoni ia ki he'etau 'unu kimu'á. 'Oku mea'i pē ia he Hou'eiki Sea ko e fakamatala ko ē ko e *policy* ia mo e fakatonuhia ki he ngaahi mata'ifiká he 'Esitimetí. Ko 'ene tonu pē 'a e ngaahi fokotu'utu'u ia ko ē *policy* kuo mahino e nga'unu ia 'e oma ia. Pea ko 'ene angamāheni pē ia he'ene 'alu fakapolokalamá. Pea ko u kole atu ai Sea ha ki'i taimi ka u 'oatu mu'a ha ki'i fakama'ala'ala.

Ko e ki'i fakamalanga Sea te u 'oatú ko 'eku kole Hou'eiki Pule'anga ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Uluakí Fakafofonga me'a ki lalo.

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko u tali ho kolé. Ko u tali ho kolé ke tau to e hoko atu pē homou fēme'a'akí pea u 'oatu leva ke ke malanga he taimi ni.

Māteni Tapueluelu: Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu'u mai 'ū peesi mo e ngaahi fo'i tefito'i taukave hono faka'uhinga'i.

Māteni Tapueluelu: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e 'uhingá ke maama lelei 'aupito kiate au. Mālō.

Tui mahu'inga ke mahino founga ke tokoni'i sekitoa tautaha koe'uhi ko e fakatupu pa'anga

Māteni Tapueluelu: Tapu atu ki he Feitu'ú na 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakató. 'E nofo 'eku fakamalanga konga lahi 'i he peesi 22 mo e peesi 23 'o e Fakamatala Patisetí pea ko u loto pē Sea ke u 'oatu 'a e ki'i fakamatala nounou ko ení. 'Oku ou kau 'i he tui 'oku mahu'inga ke mahino 'a e founga 'oku tau tokoni'i 'aki 'a e *private sector* ko hono 'uhingá ko e fakatupu pa'angá. Pea ko u tui pē Sea 'oku fekaukau'aki eni ia mo e ngaahi Lao kehe ka ko u loto pē ke u lave atu ai. Peesi 22 palakalafi hono tolú Sea sētesi fakamuimui 'a ia 'oku pehē, 'Oku tokanga mavahe 'a e Pule'angá ki he ngāue fakalelei ki he halá neongo e felemofafo e ngaahi fiema'u kehé ...

<002>

Taimi 1525-1530

Māteni Tapueluelu: ...kae si'i ē ivi fakapa'anga. Ko e sētesi hoko 'oku ou fie taki ai ho'omou tokanga, peesi tatau pē palakalafi fakamuimui, 'a ia 'oku pehē, koe'uhí ko e tokanga mavahe 'a e Pule'anga ki he ngāue fakalalakaka ki he hala, 'oku fiema'u ai ke tuku mavahe ha pa'anga ki hono tauhi mo tokanga'i 'o e hala. Te u tñaki atu ki ai Sea 'a e me'a na'e fakahoko mai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'oku 'i ai 'a e ngaahi kautaha 'oku malu'i 'e he Pule'anga ko hono 'uhingá ko e ngāue mo e tokanga mavahe ko eni. Ko e me'a ia 'oku mau tokanga ki ai Sea, 'oku mau loto ke fakahoko mai 'e he Pule'anga pē na'e 'osi fakahoko ha kumi fale'i mahino ki heni ki he 'Ateni Seniale, pea 'oku fai ha femahino'aki mahino mo e Potungāue Pa'anga, faka'apa'apa lahi ki he

‘Eiki Minisitā Pa’anga. Ko e ‘uhinga ‘o e fakahoko atu ko ia, ko e kupu 31 ko ia ‘o e Lao ki he Pa’anga, kupu ‘uluakí pē ‘oku ne fakahoko mai ‘Eiki Sea, ‘e ngofua ki he Minisitā, (*coma*) fakatatau ki he kupu si’i 2, ‘a ia ko e fakapilitānia ‘oku pehē, *subject*, ki he kupu si’i 2, pea hokohoko atu ai, ke ne foaki ha malu’i ‘i ha tohi pē fakapapau ke malu’i ‘o makatu’unga ‘i ha ngaahi tu’utu’uni mo e tu’unga ‘e pehē ‘e he Minisitā ‘oku taau, ‘o fakatatau ki ha fakahoko ngāue ‘o ha taha, kautaha pē pisinisi ‘a e Pule’anga. Pea ko e ngaahi *condition* ia ‘oku mau tokanga ki ai ‘Eiki Sea.

Ko e (b), Ko e tu’unga fakakātoa ‘o e ngaahi malu’i mo fakapapau ke malu’i, kuo foaki, ko hono ‘uhinga ko e kupu si’i 2 ‘oku ne talamai, **kuo pau ki he Minisitā ke ne fakahā ha malu’i ‘e fakapapau malu’i ki he Fale Alea**. Ko hono fakapilitānia Sea, ko e *report to the Legislative Assembly*. ‘A ia ko e anga ko ē ‘emau fakakaukau Sea ko hono fo’i fakahā mai pē ‘oku ‘i ai ha malu’i pehē ‘oku ‘ikai ke mau tui ‘oku fe’unga. ‘Oku mau tui ‘oku totonu ke fakahoko mai fika fakakātoa ‘oku malu’i, pea mo e ngaahi kautaha ko ia, ‘i he ‘uhinga ko eni Sea. ‘Oku ‘i ai ‘a e fifili ‘a e motu’ a ni pē ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke tau tokoni’i ai ‘a e ngaahi kautaha pisinisi lolotonga, ‘i ai honau hisitōlia, founa pisinisi mo e ngāue, pea te tau lava ai ‘o sio ki honau vaivai’anga ko hono ‘uhinga ko e *crisis* fakakolope ‘oku tō, pea fakatonuhia’i ai ha tokoni.

Tokanga ki he Kupu 51 Konisitūtone kupu si’i 5 ke tali Minisita e ngaahi fehu’i ki he’ene Potungāue ki Fale Alea

‘Oku fanongo lelei pē ‘a e motu’ a ni ia Sea ki he me’a na’e me’a mai ‘aki ‘e he Minisitā ‘aneafi, tuku pē ke mau ō ‘o fekumi, kā ‘oku ou fie taki ‘a e tokanga ‘a e Hou’eiki Kōmiti Kakatō ki he kupu 51 Konisitūtone, kupu si’i 5, kupu 51, kupu si’i 5 ‘a ia ‘oku pehē. Kuo pau ke fa’u ‘e he Minisitā takitaha ha Līpooti fakata’u ki he Fale Alea ‘o felāve’i ‘o fale’i fekau’aki mo e ngaahi ngāue mo e ngaahi palani ‘o ‘ene Potungāue pea kuo pau, pea kapau ‘oku faka’amu ‘a e Fale Alea ke ‘ilo ki ha to e me’a felāve’i mo e Potungāue ‘o ha Minisitā **kuo pau ke ne tali ‘a e ngaahi fehu’i kotoa kuo ‘oatu ki ate ia ‘e he Fale Alea, pea līpooti ‘a e me’a kotoa fekau’aki mo ‘ene Potungāue**. Ko e Konisitūtone ia. ‘UHINGA ia ‘emau kolé Sea, kae lava ke kakato ‘a e faifatongia ho’o Kōmiti, ke faitu’utu’uni ke ata kakato mai ‘a e ngaahi mo’oni’i me’a ‘oku fakahoko mai, ‘ikai ke u tui te tau lava ...

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Eiki Sea ki’i fakatonutonu atu pē ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Fakatonutonu ko e ‘uhinga Kupu 51 Konisitūtone ki he Lipooti he Fakamatala Fakata’u

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e fakatonutonu ‘Eiki Sea, ko e kupu 51 ko ē Konisitūtone 5, ‘oku fekau’aki ia pea mo e Fakamatala Fakata’u, ‘o līpooti ‘a e ngāue ko ē na’e fai. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ko e fakamatala ‘i he patiseti ‘oku te’eki ai ke fai ki ai ha ngāue.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ‘uhingá ‘Eiki Minisitā ki he’etau tohi tu’utu’uni he kupu 186?

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko ia kā ko e lau eni ‘a e Konisitūtone.

Sea Kōmiti Kakato: ‘I he Konisitūtone?

‘Eiki Minisitā Polisi: Kuo pau ke fa’u ‘e he Minisitā takitaha ha līpooti fakata’u...

<005>

Taimi: 1530-1535

‘Eiki Minisitā Polisi: Ki he Fale Alea fekau’aki pea mo e ngaahi ngāue mo e ngaahi palani ‘o e potungāue Fakamatala Fakata’u Sea ke mea ia. Ko e fakatonutonu pē ia

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea ke mea’i pē he Hou’eiki ‘oku makehe ‘ene Fakamatala Fakata’u tolu hono kongokonga, Fakamatala Fakata’u, Palani Ngāue, mo e kongā ko ena kimui ‘Eiki Sea ‘a ia ‘oku pehē **pea kapau ‘oku faka’amu ‘a e Fale Alea ke ‘ilo ki ha to e me’a felāve’i mo e potungāue ‘o ha Minisitā kuo pau ke ne tali ‘a e ngaahi fehu’i kotoa.** Sea ko e me’a ko ē ‘oku mau tokanga ki ai.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea ‘oku ‘uhinga ‘a e fakatonutonu kuo pau ke tali ‘a e fehu’i ‘o fekau’aki pea mo e fakamatala ‘o e ta’u ki he ngāue na’e fai he potungāue. ko e ‘uhinga ia Sea.

Māteni Tapueluelu: Sea ko e faka’uhinga ē ia ‘a e Minisitā kae tuku pē ke ‘oatu ‘eku fakamatala ko hono ‘uhinga he ko e mata’itohi ia ‘o e Lao ‘oku tu’uma’u ia Sea ‘ikai ke to e lava ‘o ue’i

Sea Kōmiti Kakato: ‘A ia ko ho’o fakamatala ko eni he Konisitūtone ‘e līpooti ki Fale Alea

Māteni Tapueluelu: Ko ia ki he Fale Alea

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai ko ha to e feitu’u kehe me’a mai

Fehu’ia ‘uhinga ‘ikai tokoni’i ngaahi pisinisi lolotonga kae to e fokotu’u kautaha fo’ou

Māteni Tapueluelu: Ko ia pea ko e ‘uhinga Sea ‘oku ou tui Sea ‘e tokoni ki he Kōmiti Kakato ke lava ke faitu’utu’uni tau’atāina pea ma’a homau konisēnisi ‘i he mahino mai ‘a e ngaahi fakamatala ko ia. Pea ‘oku kāinga eni Sea ‘a e me’a ‘uluaki ko eni ‘oku ou malanga ki ai ki he kongā hono ua ‘eku malanga. ‘A ia te u taki ai homou tokanga ki he peesi 23 ‘o e Patiseti pē. ‘A ia ‘oku pehē Sea ko e tokoni eni ‘e taha ‘oku ‘amanaki ke fai he Pule’anga na’e me’a mai he Palēmia ‘aneuhu pongipongi. “Ko e līpooti ko ia ki he Kōmiti ki he Kautaha Vakapuna ‘e mahino mei ai ‘a e tu’unga ‘e ‘i ai ‘a e palani mo e fokotu’utu’u ki he kaha’u ‘o e ongo vakapuna ni ‘a e MA60 mo e Y12, kau ki heni ‘a e fakakaukau ki ha to e kautaha vakapuna kehe ke fakalele mo tokanga’i e ongo vaka”. ‘A ia ‘oku *clear cut* mei ai ‘Eiki Sea ‘e ‘i ai mo e kautaha ai ‘e fokotu’u. Ko e me’a ko ē ‘oku ou faka’amu Sea ke fakama’ala’ala mai he Hou’eiki Pule’anga ‘a e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke fai ai ha tokoni hangatonu ki he ngaahi kautaha pisinisi lolotonga ‘o tatau pē ia ‘i he

sekitoa tanu hala mo e sekitoa *transport* ki he vakapuna kā ‘oku vave ai ke fokotu’u ‘a e ngaahi kautaha fo’ou.

‘Eiki Palēmia: Sea ke u ki’i tokoni mu’a ki he Fakafofonga.

Māteni Tapueluelu: Sai pē Sea ‘oku mei ‘osi ‘eku taimi ia ‘a’aku ka u ki’i hanga pē ‘o fakahokohoko atu

‘Eiki Palēmia: Koe’uhī ‘e Sea mou ki’i fakatonutonu pē ki ai. Kātoa pē ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Palēmia

‘Eiki Palēmia: Sea tapu mo e Feitu’u na pea tapu mo e Hou’eiki e Fale ko e laumālie ‘o e tipeiti mo e fakamatala ‘oku fai ‘e he tokotaha ko eni ‘oku hangē ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e tukuaki’i na’a ku lave pē ki ai ‘aneafi ‘oku hangē ‘oku fai e ki’i fakahu’uhu’u ka te u ki’i lava ‘o ‘ai atu ai pē ha ki’i me’a he taimi ni. Ko e fehu’i foki ‘oku pehē ko e hā hono ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke tokoni’i ai ‘a e kau pisinisi lolotonga kae ‘oange ‘a e *contract* ki he fo’i toko tolu ko eni he kautaha ko eni ‘e tolu ko eni, te u ki’i nofo pē he tanu hala tukuange ‘a e kautaha vakapuna ke u toki ‘ai ‘amui ange ka te u ki’i kamakamata pē hē ka u toki tokoni mai ha Minisitā. Na’a ku hanga ‘o fakahoko atu ‘aneafi ko e fo’i lula fua ke fai’aki ‘a e ngāue ko eni ko e *quality*, ko e *cost* ke ma’ama’a pea mo e *timing* ke ‘osi ki he taimi ‘oku fiema’u ai. Sai pea ko ‘emau hanga ia ‘o fakafuofua ma’u ia ‘e he kautaha ‘e tolu ko eni

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole kapau ko e malanga ‘Eiki Palēmia ‘o tali mai ‘eku ngaahi fehu’i ko ‘eku kole na’a lava ke ‘osi ai leva

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga hangē kiate au na’e ‘i he’eku fanongo lelei me’a mai e ‘Eiki Palēmia ko ‘ene tali mai ‘a e fehu’i na’a ke ...pea ko ‘ene fakama’ala’ala mai

Māteni Tapueluelu: ‘O kā ‘oku kei toe pē ...

<007>

Taimi: 1535-1540

Māteni Tapueluelu: ... ki’i mutu’i taimí Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Toe lahi ‘aupito.

Māteni Tapueluelu: Mālō ‘aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fiemālie koe ko e toe ia ko ení ko koe kotoa.

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai.

Sea Kōmiti Kakato: Na’a ke kole na’a ke fehu’i pea ko ē ‘oku ...

‘UHINGA lalahi tolu ki he foaki aleapau ngāue ki he kautaha ngaahi hala 3

‘Eiki Palēmia: Pea ne pehē leva, pea ne pehē leva. He ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi pisinisi ‘oku nau fai e ngāue ko iá. Ko ‘eku faka’uhinga’i ‘oku nau fai e tanu halá. ‘A ia ko ‘ene pehē sai ange kinautolu he fo’i kautaha ‘e tolu ko eni ‘oku mau talí ka ‘oku ‘ikai ke mau hanga ‘o tali kinautolu. He fo’i he fo’i lula fua ko ē ‘e tolu nau ‘oatú na’e tō ‘i he *quality*. ‘Oku ‘i ai e ngaahi fu’u hala hē ‘oku ke me’a pē he hala ki Hihifó. Ko e kautaha ko ení ko kinautolu na’a nau meimei ma’u kotoa e tanu halá. ‘Oku luoluo pē talu pē ta’u kuo’osí kuo ‘osi luoluo ia he taimi ni, valitā. Ko e *quality* te u ki’i ‘ai pē ia ko e *quality* pē ia. Ua, ko e taimi ní, ko e taimi ní ‘oku nau fono pē nautolu he *contract* ka ‘oku ‘ikai ke lava ha fo’i *contract* ia ‘o ‘osi he taimí. ‘Oku ‘ikai te u ‘ilo au pē na’e anga fēfē hono vahevahe ‘a e *contract*. Ko ‘etau ‘alu foki ki aí ko e fa’a fehu’í. ‘A ia te u lava pē au ‘o ‘oatu e mata’ifiká ‘Eiki Sea ke ke me’a ki ai. Pē ko e hā e miliona ‘e fiha he fo’i ta’u ko eni ‘e tolu na’e toki ‘osí. Pea ko e hā e fo’i *contract* na’a ne ma’u hono taimí.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Palēmia tali, me’a mai pē koe ia ho’o fakamatala tuku pē mu’a e fiká fakamolemole.

‘Eiki Palēmia: ‘Io pē ‘e tuku pē ā.

Sea Kōmiti Kakato: He kuo kamata ke mahino kia au ho’o tali.

‘Eiki Palēmia: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Tuku pē fika ia he to e fihi.

‘Eiki Palēmia: Pea ko e *cost* fu’u mamafa pē ia. ‘Ikai ke lava ia he Pule’angá ‘o fua. He ‘ikai ke lava ia he Pule’angá ‘o fua ‘a e me’a ko iá. Ko u tui au te u ki’i ngata pē hē ka ‘o kapau pē ‘e kei fai pē ke tau ‘alu ki titeilá pea ‘e sai pē ia. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Palēmia kuo ke tali mai e kongá lahi e fehu’i ‘a e Fakafofonga ka ‘oku kei hoko atu pē ‘a e Fakafofonga he ‘uhinga lelei ‘o e fa’unga ngāue e fakahoko ngāue mo e taimí mo hono fakapa’anga. Mālō e tali fehu’i lelei. Me’a mai Fakafofonga.

Kole ke ‘omai he Pule’anga mahu’inga fakapa’anga ki he teu malu’i nō ngaahi kautaha ngaahi hala

Māteni Tapueluelu: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea. Pea ‘oku fakamālō ki he ‘Eiki Palēmiá ‘i he ‘omai e kongá fakamatala ko iá Sea. ‘Oku hā ki he motu’a ni ‘oku ‘i ai e ngaahi fika he kuohilí ‘oku mateuteu e ‘Eiki Palēmiá ke ‘omai ka ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga mavahe ange ia ‘a e motu’a ni ki he fika ko ē ‘i he kaha’ú. Ka ko hono ‘uhingá ko e fika ia Sea ‘oku ‘amanaki ke malu’i pea ‘oku malava ke totongi ‘e he kakai totongi tukuhau kapau he ‘ikai ke hoko lelei ‘a e fo’i poloseki ko ení. Ko e ‘uhinga ia ‘a e tokanga Sea he ko e mātu’a ni ‘oku mau tokanga ki he *interest* ‘a e kakai.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ‘oku ‘asi e fika ko iá heni he peesi na’a ke me’a mai aí?

Māteni Tapueluelu: ‘Ikai Sea ‘oku ‘ikai ke ‘asi ha fika ia ai ka ko e anga ia e faka’amú ...

Sea Kōmiti Kakato: Ki he kaha'u?

Māteni Tapueluelu: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Māteni Tapueluelu: 'E lava 'omai e fika ko iá 'a ē 'oku 'amanaki ke malu'i 'e he Pule'angá he ko e kakaí te nau iku tā e me'a ko iá 'o ka fehālaaki. Pea 'omai mo e hingoa e ngaahi kautahá. Ko e *basic information* ia 'oku totonu ke 'omai ki he Fale Alea 'o Tongá faingofua ai 'etau faitu'utu'uní. Ka 'oku pehē 'Eiki Sea 'a e tokanga 'a e matu'a ni ki hono ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i tokoni atu ki he Fakafofongá.

Māteni Tapueluelu: Sai pe ka u tali Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipá 'Eiki Sea. Ko u ongo'i pē 'Eiki Sea hangē 'oku ta'ungatu'u hotau vaká he ki'i me'a valevale ko eni. Talu hono tālanga'i he ngaahi 'aho eni 'e tolu 'aki eni 'aho ni 'Eiki Sea. Ko u pehē au ne u lava 'o fakamatala'i lelei pē 'a e 'uhingá 'a e 'uhinga ko ē *guarantor* mo e fiema'u ko eni 'a e Lao 'Eiki Sea. 'Oku 'i he mafai 'o e Pule'angá ke fakahoko hono *guarantor* ha fa'ahinga guarantor me'a pē 'oku pehē he Pule'anga pau ke fakahoko ha fa'ahinga ngāue pisinisi pea lipooti mai ki he Falé. Ko e lipooti ia ko ē ko u fakahoko atú 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga e alea ia ko ení ko e alea pē ia 'a e pangikē. Manatu'i ko e silini pē eni ia 'a e pangikē pē ia. Ka 'oku 'uhingá he 'oku fakafalala mai 'a e pangikē 'i he'ena vā fengaue'aki mo e Pule'angá ke fakahoko 'e he Pule'angá 'a e ngāue ko eni mo e kautaha ko ē 'oku nau fakahoko 'a e ngāue ma'a e Pule'angá. He ka 'ikai ke fakahoko 'e he Pule'angá 'a e *project* mahu'inga ko ení he 'ikai ke 'i ai ha silini 'e ma'u he ngaahi kautaha ko ení he ko e 'uhinga ia na'a nau nō ai ke totongi 'aki. Ko e ngāue eni 'a e pangikē angamāheni ia ki hono vakai'i e ngaahi ...

<002>

Taimi: 1540-1545

'Eiki Minisitā Pa'anga: he malu'i ko e *security* ko e *mortgage* mo e mahu'inga e koloa 'osi fakakakato ia he pangikē. Na'a ku kole ki he pangikē 'Eiki Sea ke 'omai 'a e me'a ko eni ke 'omai ki he Fale ni. Ka ko e me'apangó 'Eiki Sea 'oku tapui ia. Ko e fakamatala ia ko ia ko e fakamatala pelepelengesi ia 'a e *client* pea mo e pangikē. Ka 'i he founa ngāue angamāheni 'oku mea'i pē he Hou'eiki 'Eiki Sea he 'ikai ke mole e pangikē ia. Kuo pau ke nau fakapapau'i 'e nautolu ia 'oku 'i ai e koloa fe'unga mo e hā fua mo e hā fua ngaahi me'a ko ia ke malu'i 'aki 'o fakapapau'i 'e ma'u 'enau silini he 'osi ko ē, ko e lahi e silini 'Eiki Sea 'oku ngata mei he pa'anga 'e 12 miliona 'a e silini ko eni. Ko e me'a ko ē ki hono 'oatu e ngaahi kautaha 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u tui 'oku fiema'u ia ke 'oatu ki ho Fale 'Eiki he ko e alea pisinisi eni ia 'i tu'a 'Eiki Sea pea ko u kole ki he, ko u tui ko e ki'i fakamatala nounou ko ia 'Eiki Sea kuo 'osi tonu ke mahino 'a e *issue* ko ia mo e fiema'u 'a e Laó ko eni ko eni ko u fakahoko mai ki ho Falé. Pea 'oku kei fai pē ngāue 'Eiki Sea

nau fakahoko ko e fiema'u ko ē 'a e Lao ki he *procurement* mo hono *screen* mo hono *process* mo e aleapau, lolotonga fakahoko ia 'Eiki Sea he taimi ni he 'oku mahu'inga'ia e Pule'anga ke fakapapau'i ko e ngāue kotoa pē 'oku muimui pau ki he Lao pea 'oku lava ai ke fakahoko 'a e taumu'a ngāue ko ē na'e fai. Ko hono fakaikiiki ko ē ki he totongi 'oku 'osi mea'i he tangata'eiki Palēmia, pa'anga 'e 70. Pa'anga 'e 70 ki he uta. Pea he 'ikai ke u to e lave ki ai ka ko e alea ma'olunga taha eni mo sai taha ki he fonua ke lava ai 'o fakahoko e ngāue ko eni. Ko u tui 'Eiki Sea 'e mahu'inga ke u ki'i lave ki he patiseti ko ē 'o e hala ki hono hisitōlia 'i he'ene fai fononga mai.

Māteni Tapueluelu: Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga.

Māteni Tapueluelu: Kole atu Sea ke faka'osi mu'a ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ke mahino ki he Fale.

Māteni Tapueluelu: 'Eku taimi 'o'oku. Ke faka'osi mu'a e ki'i taimi ia e motu'a ni ia 'i he me'a ko u tokanga ki ai. Na'a lahi e taimi ia 'a e 'Eiki Minisitā ...

Sea Kōmiti Kakato: Toenga ko eni e miniti 'e 20 ko eni ko koe ia Fakafofonga.

Māteni Tapueluelu: Mālō 'aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ka ko e me'a ko ē 'oku ke fakafehu'i ki he Pule'anga ko ē 'oku tokoni mai e Pule'anga hono fakama'ala'ala...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia ko u tui 'Eiki Sea ko 'ene mahino atu e fakamatala ko eni pea 'e maama leva ki he Hou'eiki.

Māteni Tapueluelu: Ko u kole atu Sea ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Pea mo e fonuá.

Māteni Tapueluelu: He 'oku 'ikai ke 'omai ha tali. Ko e me'a ko ē 'oku tu'u 'i he Lao ia ko e ngaahi tu'unga fakakātoa 'o e ngaahi malu'i 'i hono fakapālangi ko e *total guarantees* 'oku 'ikai ke 'omai e me'a ko ia 'oku 'ikai ke u tui 'oku fakapotopoto 'Eiki Sea ke pālōti e mātu'a Fakafofonga 'o e Kakai 'i ha pa'anga 'oku 'ai ke malu'i 'e he Pule'anga 'oku 'ikai ke nau 'ilo 'e nautolu ko e fiha. Ko u tui 'oku 'ikai ke nau 'ilo 'e nautolu ko e malu'i kia hai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e toki 'osi pē eni 'eku fakahoko atu ko e malu'i ko e pa'anga 'e 12 miliona. 'Oku 'ilo'i pē ia he Pule'anga ko hai 'oku nau malu'i.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a faka'osi mai e Minisitā, fakamā'opo'opo mai 'Eiki Minisitā pea to e fakamaama ange ke maama ange.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku ou kole atu 'e 'Eiki Sea ke kole mu'a ki he Fakafofonga fai mai ha'ane tohi fehu'i. Ko e 'uhinga he 'e nounou ange ia ...

Sea Kōmiti Kakato: Mahalo 'oku lelei ange ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko eni 'oku si'i ongosia hono toutou fakamatala e *issue* tatau pē ko u tui ko e kauleka kalasi ono 'oku 'osi mahino ia ka nautolu 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā fakalelei ho'o me'á.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakamolemole atu 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku ou tokanga atu ki hotau Fale ni. 'E Fakafofonga 'oku lave'i lelei he motu'a ni ia 'a e anga 'etau ngāue ko e fehu'i ke tali. Ko ho ngaahi fehu'i ko eni na'e tali he 'Eiki Palēmia pea ke to e 'unu atu ki he aleapau 'oku 'i ai e ngaahi me'a ai 'oku pelepelengesi 'oku 'ikai ke tonu ke tau alea'i 'e tautolu heni. Ka 'oku hanga 'e he Minisitā Pa'anga 'o fakamatala mai 'a e kongā ho fehu'i.

Māteni Tapueluelu: Mālō 'aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i fakaavaava pē ke mou feme'a'aki lelei 'i he 'ū me'a pē 'oku taau mo fe'unga he Fale Aleá mo e 'ū me'a ko e me'a pē ia 'a e Pule'anga 'oku 'ikai ke tau kau ai 'a e Fale Aleá. Me'a mai Fakafofonga.

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea. Ko e me'a ia 'oku mau tokanga ki ai 'Eiki Sea he 'o kapau ko e nō *private* eni 'i tu'a pea 'oku lava pē ia ke malu'i 'aki 'a e ngaahi koloa 'o e ni'ihī ko ia Sea. Kapau ko e nō *private* pē 'i tu'a. Pea malu'i 'aki pē nau ngaahi koloa 'a nautolu ko e hā e kaunga ki ai 'a e kakai? Ko e hā me'a 'oku to e 'alu ai 'a e Pule'anga 'o to e malu'i atu kapau 'oku to e malu'i 'aki pē ia 'enau ngaahi koloa 'a nautolu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea. Na'e toki 'osi pē eni 'eku fakamahino'i 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i fakamaama mai ia 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e 'Eiki Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e toenga ko eni ko moua pē mo Tongatapu Fika 4.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e 'uhinga ko ē na'e si'i ō ai 'a e ngaahi kautaha ko eni 'o nō he na'e fai e fengāue'aki pea mo e Pule'angá. 'Oku lolotonga fai e fengāue'aki pea 'e hokohoko atu e fengāue'aki ko eni ke lava 'a e *project* mahu'inga ko eni ki he Pule'anga ke tanu 'a Tonga ni ke 'osi. Ko e 'uhinga ia he kapau he 'ikai ke 'unu mai e Pule'anga ke fai e fengāue'aki mo e kautaha ko eni he 'ikai ke lava e ...

<009>

Taimi: 1545-1550

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ‘a e ngāue ko ení ‘Eiki Sea. He na’e ‘osi pehē he kau ma’u maka kotoa ‘i Tonga ní he ‘ikai ke nau to e holo nautolu mei he 200 tupú. Lava pē kautaha ko ení ko e kakai ko ē ‘oku mahino ia kia nautolu ‘Eiki Sea fakamolemole pē ‘a hono fai ko ē *costing* ha fa’ahinga ngāue. ‘Oku ‘i ai e ngaahi fakamole ki he ngāue kotokotoa pē.

Sēmisi Sika: Fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Pea kuo pau ke tānaki e fakamole ko iá ko e pālau ko e lola.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e tīsolo.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Minisitā ko e fakatonutonu ē.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e vahe.

Sea Kōmiti Kakato: Pea ‘osi pē pea ke me’a leva kae foki mai ki he Fakafofongá ke hoko atu ‘ene ...

Sēmisi Sika: Ko e fakatonutonu ...

Sea Kōmiti Kakato: He ko ena kuo ke faka’atā ka ‘i ai ha’ane to e fehu’i ke me’a tohi ke ke tali kae nounou ka tau hoko atu. Mālō.

Tukuaki’i Pule’anga ne te’eki fai ha to e feptalanoa’aki mo e toenga ngaahi kautaha maka

Sēmisi Sika: Ko e fakatonutonú Sea ‘oku kei tatali mai ‘a e ngaahi kautaha ko ení ke fai ha’anau lau. ‘Oku te’eki ai ke fai ha talanoa mo e Pule’angá pē ko hai ‘oku ma’ulalo hifo ‘i he 70.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Na’e ‘osi fakahoko ‘Eiki Sea tapu mo e ‘Eiki Sea. Na’e ‘osi fakahoko ‘e he potungāué ia ko e fakaafe. Ko e *open invitation* ki he kātoa e kau ma’u’anga maka ‘i Tonga ni pea mo Vava’u ke ‘omai ha’anau tala mahu’inga ki he lahi e ngāue ko ení. Pea na’e ‘osi fakahoko mai ‘enau totongi pea na’e ‘osi vakai’i ‘e he *Procurement* ‘o sivilivi’i.

Sēmisi Sika: To e fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Pea ‘oku ‘ikai ke ‘i he Patiseti ia ko ē ...

Sēmisi Sika: Na’e fai e *open bid* ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Oku ‘i he mafai ko ē ‘o e Pule’angá ke lava ‘o fua.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā tali si’i ke ki’i me’a atu e Fakafofonga Tongatapu 2.

Sēmisi Sika: Sea na’e fai e *open bid* pea fakaafe’i kotoa e ni’ihi ko ení. Ko e toko tolu ko eni ‘oku ‘amanaki ke ‘ave ki ai ‘a e ngāué na’a nau *bid* nautolu ‘i ‘olunga ‘aupito. Na’e ma’olunga

ange nautolu he ni'ihi ko eni toenga ko eni e kau *bid*. Ko e fakafehu'ia 'o e 'aho ní na'e anga fēfē hono fo'i unuhi mai pē fo'i toko tolú 'o 'ohifo ki lalo ki he 70 'aki 'a e *criteria* kehe. Ko e *open bid* na'e fai 'aki 'a e *criteria* kehe pea mahino ko ē 'oku 'ikai ke ma'u ai pea lave ai monū 'a e toko tolú pea 'ai leva e fo'i *criteria* kehe ki he 70. Ko e fehu'í hā e me'a 'oku 'ikai ke to e ui mai ai ki'i kāinga tatau ke nau talanoa'i e 70 na'a 'oku 'i ai ha ni'ihi 'e 'i lalo ia he 70 'o kapau ko e *issue* 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ka u ki'i tali atu 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Tali ia Minisitā. Ko e me'a ia ko ē 'oku kei fefai'aki ai tau nofo he tanu halá ko e 'uhingá ko e fehu'í ko ení. Fai mo 'ai mai ke mahino.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea 'Eiki Sea tapu pea mo ho Fale 'Eiki Sea. 'Osi ko ē fo'i, hangē pē eni ia ko e faiva fuhú 'Eiki Sea. Takai 'uluakí ko e ki'i malemale pē ia. Ko e fo'i malemale ko iá mate ai pē tokolahi ia he fo'i malemale ko iá. Pau ke tau to e 'alu ki he taka ua. Ko e 'uhinga ko ē mate 'Eiki Sea he na'e 'osi hanga 'e he Pule'angá ia 'o *set down* e fo'i *criteria* 'e tolu na'e 'osi me'a ki ai e 'Eiki Palēmiá tu'o fiha eni. He 'ikai ke to e 'i ai ha 'ū ngāue aleapau 'au mo ha kautaha. Ko ho'o aleapau pē mo e Pule'angá ko ho ngāue 'au 'oku fai mei Sanuali ki Tīsema ngāue taimi kakato ki hono tanu e halá. Ua, ko ho'o totongí he 'ikai ke to e ma'olunga ia he pa'anga 'e 70 ki he utá. Pea 'e 'atā pē ia ka ko e kapau te ke *sub-contract* ki ha taha ki he kau *contract* ko eni 'e tolu ko ení. 'Atā ia ke ke *sub-contract* ki ha taha ka ko e me'a ko ē 'e totongi atu he Pule'anga kia koe pa'anga pē ia 'e 70. Pea ko hono tolú 'oku 'i ai e *timeline* mo e ngaahi tautea. Fiema'u he Pule'angá ke fakakakato e ngāue ko ení ta'u pē ia 'e tolu.

Sēmisi Sika: Fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Te'eki ke 'osi 'eku fakamahinó 'Eiki Sea.

Sēmisi Sika: Hou'eiki mou me'a ā ki hono *tailor pē criteria* ia ke fiti pē ia mo e ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko u pehē au na'e kole mai 'Eiki Sea ke u tokoni ange.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Pea ko eni 'oku te'eki ke 'osi 'eku tokoni 'oku to e kenu hake ia.

Sea Kōmiti Kakato: Kei 'i ai pē ngaahi me'a ia ko ē 'oku vevelá kuo pau ke ...

Lord Tu'iha'angana: 'Eiki Sea kātaki mu'a ka u kole pē ki he Minisitā Pa'angá ke u ki'i fehu'í atu pē ke toki ke, mo e ki'i fakama'ala'ala atu pē pe 'oku, ko e 'uhingá Sea he 'oku mau feinga foki ke mau mahino'i 'a e me'a ko eni ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Io tukuange atu pē ke mou 'ai ke maama lelei e 'ū me'a 'oku mou fiema'u ki he Minisitā Pa'angá.

Lord Tu'iha'angana: 'Io ko u fokotu'u atu pē 'Eiki Minisitā Pa'anga ...

Sea Kōmiti Kakato: Ka ko u kei tauhi pē taimi ‘a e Fakafofonga 4 ‘o Tonga.

Fakama’ala’ala he kehekehe ‘a e malu’i nō mo e fakapapau’i atu Pule’anga ‘i ai e aleapau mo e kautaha maka

Lord Tu’iha’angana: Ko ia ko u tui pē ‘e me’a. Ko u feinga pē ‘aku ia he ‘oku manatu’i ko mautolu ko eni ko ē ‘oku fokoutua ko ē ‘i he ngaahi tālanga ko eni fekau’aki mo e kalenitōa (*guarantor*) pē ko e malu’i pē ko e hā mau feinga ke mau mahino’i. Ka ko ‘eku tokoni atu pē ‘a’aku ki he, he ko e me’a tukukehe e me’a ia ko eni ki ha to e alea mo ha ‘ū kautaha mo e me’a. Ko ‘eku talanoa pē ‘a’aku ia he mahino ko ē ki he motu’a ni ‘o pehē ‘oku *guarantor* he Pule’angá. ‘Oku ou tui ko eni ‘oku maama mai kiate au hangē na’a ku pehé ní. Ko e me’a ko e *guarantor* na’e tu’o taha Sea ‘eku mahino kiate au e, ‘eku fai e me’a ko e kalenitōa. Ko ‘eku talanoa pē ke ki’i fakamaama angé pē ‘oku tatau ‘eku ma’ú. Na’e ‘i ai hoku ki’i ‘ilamutu na’e toki hū ‘o ngāue fakapule’anga he ta’u ko iá mahalo ko ha ta’u eni e, me’a eni ia mahalo ha ta’u ‘e nima pē mei 10 kuo ‘osí. Pea kei ta’u taha pē ‘ene ngāué ‘a’ana pē ko e hā ‘oku ‘alu ‘o fai ‘ene si’i nō ke to e hoko ...

<002>

Taimi: 1550-1555

Lord Tu’iha’angana: ...Hoko atu ‘aki e ako e si’isi’i ai. Pea ‘alu atu ia ke nō ko ē he pangikē pea ‘ikai ke ‘uhinga na’e toki hū pē ia ‘o ngāue pea pau leva ke fiema’u ha taha ke ne *guarantor* pē ko e malu’i ‘a ia ko e mahino ia kiate au e me’a. Pea ha’u leva ‘ou ‘alu atu leva ‘ou ‘alu leva ‘o *sign* he ngaahi aleapau ko e mahino leva e *guarantor* ko ia kā ‘ikai ke lava ‘o tā e nō te u tā ‘e au, pea u ‘alu leva ‘o *sign* ko e mahino kiate au ko e *guarantor* ia.

Kā ko e ‘isiū ko eni kamata mahino kiate au he fetalanoa’aki ko eni ‘ikai ke *guarantor* he Pule’anga ‘oku hanga he Pule’anga ‘o fakahā atu ‘oku nau *contract* ‘oku ‘i ai e ngāue ‘oku teuteu ke fai he ‘ū kautaha ko eni ‘oku mahino ‘oku ‘i ai e ngāue ko e tanu hala te nau fai pea ‘oku ‘oatu leva ia pea ‘alu leva ‘a e kautaha ia ‘o nō ‘a ia ‘oku ‘ikai ke *guarantor* he Pule’anga ‘oku mahino pe ko e tokoni atu ‘oku pehē atu he Pule’anga ‘oku ‘i ai e ngāue ngali ma’u ai e pa’anga ‘a e kautaha ko eni, pea toki ‘alu leva ‘a e kautaha ia ‘o nō ‘o *guarantor*’aki ia pē ko e malu’i’aki ia ‘a ‘enau me’a malu’i ‘anautolu. ‘A ia ko e malu’i’aki honau fu’u maka pē ko honau fale pē ko e hā pē ha koloa ‘oku tali he pangikē ke malu’i ‘aki, tau pehē 1.5 miliona ko e me’a ia ‘oku malu’i’aki, kā ko e me’a ko ē Pule’anga ‘oku ‘osi falala ki ai e pangikē pehē atu e Pule’anga ‘e ‘i ai e pa’anga ‘oku ou tui kiate au ‘oku ‘ikai ko e *guarantor* ko e *guarantor* ‘a ia ‘oku mahino kā ‘ikai ke lava pē ko e hā e alea ‘a e Pule’anga mo e kautaha ‘e puke he kautaha ia ‘a e *guarantor* ia pē ko e malu’i ko e *security* ko e hā e me’a ‘oku malu’i’aki e kautaha meimei ko e mahino kiate au he taimi ni he ‘oku mahalo ‘oku mo’oni pē e ngaahi fehu’i ko ē ‘oku hū e Pule’anga ‘o *guarantor* kā ‘oku ou tui ‘oku ‘ikai ko ia, he mahino kia au he ‘oku *guarantor*’aki pē ia ‘a e me’a ‘a e tokotaha ‘a e fo’i kautaha ‘e tolu ko eni tau fakatātā pē nau ‘osi ‘ai atu ko e hā ‘enau me’a ‘oku nau *own* ‘enautolu he taimi ni ko e me’a pē na’e ‘oatu he Pule’anga hangē ko eni kuo hā hake ‘enau *contract* mo e kautaha te ke fai e fo’i ngāue ko ē pea meimei ko ia ‘Eiki Minisitā ko ‘eku ‘ai pē au ke u fakamatala atu ‘eku mahino na’a ko ia kae mahino e me’a ‘oku... ‘A ia ‘oku mahino ‘oku ‘ikai ke *guarantor* he Pule’anga kā ‘oku hanga he Pule’anga ‘o ‘oatu ki he pangikē ‘oku ‘i ai e me’a ‘e ‘i ai e pa’anga

mei ai ko e *guarantor* ‘oku *guarantor* ‘aki pē ia ‘a e me’a ‘a e ‘ū kautaha ko ē ko e ki’i fakama’ala’ala mai Sea he ‘oku mau nofo pē mo ‘emau mahino

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘aupito ‘Eiki Nōpele. Ko u tui ko hono fo’i fakamatala lelei taha pē ia, kapau te u ngāue’aki e lea fakapilitānia ko e fiema’u pē ia he pangikē ‘a e *assurance* mei he Pule’anga ‘e fai ‘a e fengāue’aki ko eni pea totongi he kapau he ‘ikai ke fai he Pule’anga e ngāue ko eni ‘e mole e pangikē, ‘e mole e pangikē pea te nau faiangata’a’ia he fengāue’aki mo e kautaha kā ko e ‘uhinga ko e ngāue foki ‘a e Pule’anga ko e ‘uhinga ia ‘oku puke mai ai ‘e he pangikē ‘a e fengāue’aki ko eni pea ko e me’a ko eni ‘oku fakamāmāni lahi ia ‘Eiki Sea ‘ikai ko ha me’a ia ‘i Tonga ni.

Fehu’ia ‘uhinga ki he ‘ikai ke nō pe ngaahi kautaha mei he Pule’anga

Siaosi Pōhiva: Sea ko ‘eku ki’i fehu’i pē. Ko e hā e me’a ‘oku ‘ai ai ke to e lōlōa ke to e ‘ave ki he pangikē ‘a e fu’u me’a ko ia ‘oku totonu ke fai pē he Pule’anga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ngāue ai ‘oku nau fai.

Fakamahino ko e fale’i e pangike ke no ngaahi kautaha maka mei he pangike

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea ‘osi ... ‘oku ‘i ai e *term deposit* ‘a e Pule’anga ‘oku lahi ‘aupito ia he miliona he pangikē ‘oku ‘i ai pē tupu ai. Pea ko e ‘uluaki fakakaukau ia ‘Eiki Sea na’e fakakaukau pē Pule’anga ia ke fakaava ‘a e *account* pē ‘a e Pule’anga hangē pē ia ko ‘enau *account* ngāue mo e pangikē ki he ‘ū nō, kā ko e taimi ko ē na’e fai ai e talanoa pea mo e kau talēkita pea mo e pule ko ē pangikē ko ‘enau fale’i eni mo ‘enau kole. Fēfē ke tuku ke nau ōmai ‘o nō he pa’anga ‘a e pangikē ‘oku fu’u lahi ‘emau pa’anga ngāue ‘ikai ke ngata pē ‘i he’ene sai ko ē kia mautolu kae tuku ke mau fengāue’aki pea ko e kongā pē ia ‘emau pou pou mo e tokoni atu ki he *project* ‘a e Pule’anga pea ko e me’a ia nau ō ai pē ‘o nō ‘i he pangikē ‘Eiki Sea to e sai ange ia.

Māteni Tapueluelu: Sea fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga

Sea Kōmiti Kakato: Mahino lelei ‘aupito ho me’a me’a mai Fakafofonga vave pē ‘etau taimi

Tokanga ‘oku kehekehe fakamatala ‘omai mei he Pule’anga

Māteni Tapueluelu: Mālō ‘aupito Sea ‘e Hou’eiki mahalo ‘oku mou mea’i pē ‘a e māliuliu ‘a e fakamatala ‘oku ‘omai me’a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘oku fakahoko mai ‘oku *guarantee* ‘e he Pule’anga ‘a e nō ko eni ‘a e kautaha ‘e tolu, tautonu ia mo e kupu 31 ‘o e Lao ki he Pa’anga ‘a e Pule’anga, fakahoko mai ko e ‘uhinga ia, ‘aho ni talamai ‘oku ‘ikai ke *guarantee* kā ko e ‘ave pē fakamatala ke pehē ‘oku ‘i ai e ngāue e ngaahi kautaha ‘e tolu ko eni. Sea ‘oku ‘i ai e makatu’unga lelei ki he tēpile ko eni ke hu’uhu’u pē ko fē ‘a e fakamatala totonu ko e ‘uhinga ...

<007>

Taimi: 1555-1600

Māteni Tapueluelu: ... ia na'a ku fehu'i ai ke 'omai ange pe na'e 'osi kumi ha fale'i fakalao ki he 'Ateni Seniale. 'Oku mau kumi fale'i faka-lao kimautolu.

Fakamahino Pule'anga 'oku nau kavekavea'u ke tauhi Lao & tu'utu'uni e fonua

'Eiki Minisita Pa'anga: 'Eiki Sea ka u ki'i tokoni atu pe. Kuo u ki'i fakamanatu atu ma'u pe ki he Hou'eiki 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke hange eni ia ko e Pule'anga ko ē kuo 'osi 'o 'ai'ainoa'ia, tuku e Lao ia hē, ka nau tapili pe nautolu ia hē. 'Ikai, ko e Pule'anga ko eni 'oku nau muimui pau ki he tu'utu'uni 'a e Lao. Pea 'oku kumi 'a e Fale'I 'a e kau Fakahinohino Lao 'a e Pule'anga ke fale'I 'a e Pule'anga he ngaahi me'a kotoa pē 'oku 'ao'aofia. Malo 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: mālō.

Māteni Tapueluelu: Malo. 'Oku anga fēfē ai 'a e fale'i 'oku 'oange kia nautolu pea 'osi ange pea 'omai e fakamatala 'e ua 'o kau ki he me'a taha. Talamai 'oku *guarantee*, talamai he 'aho ni 'oku 'ikai.

'Eiki Minisita Pa'anga: Sea, kuo u kole atu ke u ki'i tokoni atu ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisita.

'Eiki Minisita Pa'anga: Tuku mu'a 'ene faka'uhinga 'ana ia, toki 'alu pe ia 'o faka'uhinga he feitu'u kehe, tau nofo he faka'uhinga ko ē 'oku tu'utu'uni 'e he Lao, pea kuo u kole atu, ko e 'uhinga kau toki tali tohi mai ke 'oua to e kehekehe.

Māteni Tapueluelu: 'Ikai ko ha fakatonutonu e ia Sea. 'Oku 'ikai ko ha fakatonutonu e ia ke talamai ke 'ai pe 'eku faka'uhinga 'a'aku. 'Eiki Sea, pea kuo u pehe ke 'oua fu'u tuputāmaki vave e Hou'eiki 'a e Pule'anga. Ko e 'uhinga ia 'a e Kōmiti Kakato ke alea'i e me'a ko eni, ko e 'ai ko e ke mau to e tohi tohi ke toki tali mai ia he 'aho 'e 14, ko e faka'ilonga ia 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku fūfuu'i. Nau tali mai Sea.

Fehu'ia pē 'e totongi Pule'anga nō ngaahi kautaha maka kapau 'ikai malava tā fakafoki

Sēmisi Sika: Sea, kau ki'i tokoni pe ki he Fakafofonga Fika 4. Ko e fo'i fehu'i pe ke to e mahino ange ki he Kakai, he kuo u tui 'oku fifili ange 'a e kau fanongo ki he ta'emahino ko eni 'a e ngaahi fehu'i. Ko e fo'i fehu'i pe ko eni ke tokoni na'a to e ki'i mahino ange. 'O kapau he'ikai malava he 'e he kautaha 'e 3 ko eni 'o totongi 'enau nō, 'e totongi 'e he Pule'anga?

Fakamahino Pule'anga 'ikai mole ha'anau peni taha ke totongi nō ngaahi kautaha maka

'Eiki Minisita Pa'anga: mālō 'Eiki Sea. Ko e fo'i lea ko ē 'oku 'uluaki tu'u ko ē 'i mu'a, 'o kapau, 'o kapau. Sea kuo u 'osi 'e au 'e lava lelei e 'u kautaha ia ko eni 'o totongi pea he'ikai ke mole ha sēniti taha ia 'e taha 'a e Pule'anga.

Sēmisi Sika: 'A ia kuo 'osi mahino pe tali ia ai Hou'eiki mo e kāinga, ko e fehu'i 'oku te'eki ke tali mai Sea. 'I he taimi ko ia, kau to e 'ohake.

‘Eiki Minisita Pa’anga: Kuo u ‘osi tali lelei atu pe ‘Eiki Sea ho’o fehu’i, tali nounou pea mahino ‘aupito.

Sēmisi Sika: Sai, ‘I he taimi he’ikai ke lava ai ‘a e nō ‘o totongi he kuo ‘osi mahino ia ‘o kapau, tau pehē ‘i he taimi ‘e ‘ikai lava ai ‘a e nō ‘o totongi ‘e totongi ‘e he Pule’anga ‘a e nō?

‘Eiki Minisita Pa’anga: ‘Eiki Sea, fakamolemole pe ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ni. Na’a ku ‘osi fakamatala ki he founa ngaue pau pe ko e *due diligence* ‘oku fakahoko pē ia ‘e ha fa’ahinga pangike ‘i māmani. Kuo pau k enau fakakaukau’i ‘enautolu ia ke lava ‘o ma’u mai ‘enau silini neongo ‘oku ‘i ai pe ngaahi keisi hange koi a ‘oku ‘o hake ‘oku hoko, ka ko e aleapau ngaue ia ko eni ‘Eiki Sea, ‘osi fakapapu’i ‘e he Pule’anga ia ‘e fakahoko ‘a e *project* ko eni, ‘osi fakapapu’i ia ‘e he Pule’anga ‘e fakahoko e *project* ko eni. ‘I he’ene fakapapu’i he’ikai ke ai ha sēniti ia ‘e mole he ngāue ko eni.

Māteni Tapueluelu: Sea, kātaki pe ‘e Minisita Pa’anga ka e fai atu ha ki’i lea. ‘Oku ke mea’i ‘Eiki Sea ko e ‘osi ange ‘a e ‘u talanoa ko eni mo e feme’a’aki ‘a e Kōmiti Kakato, ka a’u ‘o ‘ikai ke totongi pea totongi ‘e he Pule’anga, ‘e foki mai ki he kau Fakafofonga e ‘aho ni. Na’e ‘osi ai e me’a pehē na’e hoko, toki hanu ai pe e kakai ia, kuo ‘osi hili ia ki he uma kakai e totongi tukuhau. Pea ‘oku ou kole atu Sea ke ke angalelei he ‘oku ke me’a ‘i he fohe ‘o e Kōmiti Kakato, ‘oku totonu ke tali mai ‘e he ‘Eiki Minisita ‘eku fehu’i he ‘oku *symbol*. Kapau he ‘ikai ke totongi ‘e he ngaahi kautaha ko eni, ‘e totongi ‘e he Pule’anga? ‘Io pē ‘ikai, faingofua

‘Eiki Minisita Pa’anga: Ka u ki’i tokoni atu ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: mālō Fakafofonga, ‘Eiki Minisita kuo u lave’i kuo ‘osi ‘etau taimi, mou me’a atu ‘o kumi ivi ke to e laumālie lelei ‘apongipongi ke to e maama ange ho’omou feme’a’aki. Malo e feme’a’aki, tau liliu ‘o Fale Alea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, kole atu ke toloi ‘a e Fale ki he 10 ‘apongipongi.

Kelesi

(Na’e kelesi tuku ai pe Fale Alea ‘e he ‘Eiki Sea)

<003>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga